

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	48
'Aho	Monite, 9 Tisema 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmīa, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmīa,

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika

& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'iafitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'ihangana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 48/2024
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho: Monite 9 Tisema 2024
Taimi: 10.00am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	4.1	Fokotu’u Fika 4A/2024 (Fokotu’u ke Paloti ke Fakamaloloo’i ‘a e ‘Eiki Palemia, Hon. Hu’avakameiliku)
	4.2	Tohi Tali ‘a e ‘Eiki Palemia, Hon. Hu’akavameiliku ki he Fokotu’u Fika 4A/2024
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘a e Falé.....	6
Poaki	6
Fokotu’u Tokoni ke fakafoki Fokotu’u ke Pāloti ke Fakamālōloo’i.....	7
Fokotu’u Tongatapu 4 hoko atu ngāue ‘a e Fale ki he Fokotu’u ke Fakamālolo’i e Palēmia he kuo kakato ngāue ki ai.....	8
Fokotu’u Pule’angá totonu ke ta’ofi alea’i e Fokotu’u ke Fakamalolo’i Palēmia kae ‘ai ke maau	8
Fehu’ia pē ko e kupu fē ‘i he Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale kuo maumau’i	9
Tui Ha’apai 12 ‘ikai ko ha falehopo ‘a Fale Alea	9
Fehu’ia Pule’anga e fakalao ongo fakamo’oni ‘i he Tohi Fokotu’u.....	10
Fiema’u ‘e Ha’apai 12 hoko atu ngāue ‘a e Fale.....	11
Fakaha ‘e he fakafofonga Tongatapu 7 fakalao pe ‘ena fakamo’oni na’e fai mo Tongatapu 10 he Fokotu’ú	11
Fakahā Pule’anga Kupu 11-13 e Konisitūtone fekau’aki mo e ngaahi makatu’unga ke fakamaau’i ai ha taha.....	12
Fakatonutonu Tongatapu 4 ko e kupu 11 Konisitutone ‘oku fekau’aki ia mo e faka’ilo faka-Fale Alea.....	13
Fiema’u pe ‘e he Pule’anga ko ‘enau fakatonutonu ke fakalelei’i founga ngaue ‘i he’ene tu’u ki he kaha’u.....	14
Tui ‘Eua 11 kuo ‘osi fakakakato pea ‘oange faingamālie Pule’anga ke tali mai ki he ngaahi tukuaki’i ‘a ia ko e <i>natural justice</i>	15
Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘ikai ke nau feinga ke fale’i fakalao e Fale Alea ka ko ‘enau fokotu’u ke fakatonutonu founga ngāue.....	16
Tui ‘Eua 11 ‘oku fakalao pe ngaue ‘oku fakahoko ‘e he Fale Alea	17
Tu’utu’uni Sea fekau’aki mo e fokotu’u Pule’anga ke fakatonutonu founga ngāue.....	18
Fakama’ala’ala ko e ‘uhinga fokotu’u Pule’anga ke maau ange ngaue Fale Alea he kaha’u	18
Fokotu’u Tongatapu 7 ke faitu’utu’uni Sea he ‘oku ‘ikai maumau ha Lao he fokotu’u fakahoko mei he Pule’anga	19
Fakahā Tongatapu 2 halafononga e ngāue na’e fakahoko fekau’aki mo e Fokotu’u ke fakamālōlo’i ‘a e Palēmiá.....	22
Fakatonutonu ‘Eua 11 ‘ikai ha fiema’u mafai he fokotu’u nau fakahoko.....	23
Fakatonutonu Pule’anga ‘oku ‘i ai e fiema’u mafai.....	24

Fokotu’u Tongatapu 8 taimi pe fakahoko ai ‘a e Fokotu’u <i>VONC</i> ke ta’evahe Hou’eiki Memipa kae ‘oua kuo lava ngāue ko ia.....	26
Fokotu’u Tongatapu 7 ke aofangatuku Sea he ‘isiu na’e fokotu’u mai mei he Pule’anga...	27
Fokotu’u ke ngaue’aki ‘Eiki Sea hono mafai ‘i he Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Falé	27
Fokotu’u Nopele Fika 2 Tongatapu ke hoko atu ngaue ‘a e Fale ki he Fokotu’u <i>VONC</i>	28
Fehu’ia Pule’anga & tali pe na’e mea’i Tongatapu 5 ‘a e ngāue na’e fakahoko ‘i he Fokotu’u <i>VONC</i>	30
Taukave Pule’anga ke ngāue’aki ‘a e Tu’utu’uni Ngāue 84(b) ke fakafoki ‘a e Fokotu’u ..	32
Poupou ki he fokotu’u ‘a e Pule’anga pea ke ngāue’aki ‘a e founa ngāue na’e ‘osi ngāue’aki mai he Fale Alea	32
Fokotu’u ke ngāue’aki ‘Eiki Sea hono mafai kae hoko atu ngāue ‘a e Falé	34
Fokotu’u kuo ‘osi fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e Lao kae hoko atu ā ngāue ‘a e Falé.....	35
Tu’utu’uni Sea fekau’aki mo e kupu 84(b)(2)(2).....	37
Tu’utu’uni Sea fekau’aki mo e Kupu 11-13 ‘oku taukave’i mai ‘e he Pule’anga.....	38
Tui ‘Eiki Sea ‘ikai ha toe ‘uhinga ke tali ngāue ‘a e fonua	39
Kole Pule’anga ke mālōlō ‘a e Fale & poupou mei Tongatapu 4 ke kamata e ngaue lau e Fokotu’u	40
Fakafisi ‘Eiki Palēmia mei he lakanga Palēmia ‘o Tonga.....	40
Tohi mei he ‘Ofisi Palasi fekau’aki mo e Tohi Fakafisi Palēmia ‘o Tonga	42
Tu’utu’uni ‘Eiki Sea ke faka’atā ngaahi tohi ko ení ke hoko ko e ngaahi <i>public document</i>.....	43
Fakama’ala’ala ‘Eiki Seá founa ngāue ki hono fili ha Palēmia fo’ou	43
Tokanga Tongatapu 7 fekau’aki mo e kupu 84(f)(2).....	43
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea fekau’aki mo e kupu 50(a)(2)(c) & kupu 84(f)(2).....	46
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea faikehekehe kupu 50(a) & kupu 50(b).....	47
Tokanga Nōpele Tongatapu 2 ke ‘omai ha Kapineti Fakataimi koe’uhí kuo fakafisi e Palēmiá	47
Kelesi.....	50

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 09 Tīsema 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Vava’u 14, tataki mai e lotu e pongipongi ní.

Lotu

(Na’e fakahoko ‘e he Fakafofonga Kakai - Vava’u 14, Mo’ale ‘Otunuku ‘a e lotú.) ...

<001>

Taimi: 1005-1010

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

<001>

Taimi: 1010-1015

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Vava’u 14, tataki mai e lotu he pongipongi ní. Te u kole heni ki he kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā pea tapu mo e Hou’eiki Nōpele ‘e ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai kae ‘ata ke fai ‘a e ui ‘a e Fale ki he ‘aho ni, Monite ‘aho 9 Tisema 2024 ....

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Fakalakalaka Faka’ekonōmika & Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iafitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea ‘oku ou kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea

Poaki

Sea 'ikai ma'u ha poaki heni 'oku 'i ai 'a e ongo Mēmipa 'oku 'ikai tali mai hona ui 'oku 'i ai e tui 'oku na me'a tomui mai pe. Mālō.

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afió, Tama Tu'í Tupou 6 kae 'uma'ā Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauní kae 'uma'ā Ta'ahine Pilinisesi Kalauní mo e Fale 'o Tupou. Tapu atu heni ki he Palēmiá kae 'uma'ā Hou'eiki Minisitā Kapinetí. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Hou'eiki 'i he pongipongi ni 'oku talitali lelei 'a e kau taki lotú pehē foki ki he kau Talafekau Lahi mei tu'apule'angá. Koe'uhí pe ko e mahu'inga 'o e 'asenita 'oku toloi mai ai e Falé ki he 'aho ní. Fakaafe'i atu kinautolu ke nau kau mai ki he ngaahi feme'a'aki he pongipongi ni, 'o hangē pe ko e toenga 'o e kakai hotau fonuá Hou'eiki ke mamata mai Hou'eiki pea mo e kāinga kotoa he 'ahó ni. Koe'uhí ko e 'asenita pe 'e taha 'oku hā atu 'i he 'asenitá 'oku mou me'a ki ai Fika 4.1 ...

<001>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea: ... ki he Fokotu'u fika 4A/2024. Hou'eiki ko e naunaú na'e 'osi tufa atu, 'o fakatatau pē ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni, na'e 'uluaki fakahū mai 'a e fokotu'u ko eni ki he 'Ofisi 'o e Kalake, pea na'e *veti* pea na'e fakahoko hono fakalelei'i hili hono fakafoki ki he ni'ihī 'oku nau 'omai 'a e fokotu'ú, pea na'e toe tukuange pē mo e faingamālie ki he 'Eiki Palēmia ke 'omai ha'ane tali. 'A ia na'e fakalōlōa'i 'a e taimi na'e tuku atu ki aí, ka ko eni kuo kakato 'a e ngāue, 'o lava mai 'i he pongipongi ni.

Kimu'a pea tau hoko atu ki he 'elito 'etau ngāue Hou'eiki, 'i ai 'a e me'a makehe 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, na'e poaki mai 'i he pongipongi ni. 'E tuku 'a e taimi ki ai ke me'a mai. Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Fokotu'u Tokoni ke fakafoki Fokotu'u ke Pālōti ke Fakamālōlo'o'i

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō 'Eiki Sea, 'a e ma'u faingamālie. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Nōpele. Fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, fakatapu atu ki he Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti.

'Eiki Sea ko e ki'i, ko 'eku, mālō hono 'omai 'a e faingamālié, ko e ki'i fokotu'u pē 'oku vakai ki ai 'a e motu'a ni Sea. Ko e Fale ni foki ko e Fale fa'u lao, pea 'oku ou tui ko e fatongia ia 'o e Falé ni, ke me'a kotoa pē 'e fakahoko, 'i ho Falé 'Eiki Sea, ke fakahoko fakalao. 'Oku ou fokotu'u atu 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e tohi ko eni fakamālōlō'o'i mo e tohi fokotu'u ko eni. 'I he fo'i 'uhinga pē 'e taha Sea.

'I he vakai ko ē ki he Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ke fakamo'oni 'a e toko 10, kuo kakato 'a e 10 'Eiki Sea, ka ko e fakatokanga'i 'a e fakamo'oni ia 'e 2 na'e fai ia he 'aho 10 'o 'Okatopá. Ko e taha 'o e ngaahi makatu'unga ko ē 'o e fokotu'u ko eni 'oku fai, ko e *CHOGM* na'e toki fakahoko ia 'i he 'aho 21.

Na'e fai 'a e fakamo'oni ia ko eni kimu'a 'oku te'eki ai ke fai 'a e fakataha *CHOGM* 'i he'eku tuí 'Eiki Sea mo 'eku fokotu'u, totonu ke 'oua 'e lau 'a e Tohi Fokotu'u ko eni 'i he 'ao 'o e Fale ni, koe'uhi 'oku *pre-mature* 'a e me'a ia ko eni na'e fakamo'oni ki ai 'i he Tohi Fokotu'u

ko eni ‘oku tuku mai ‘i he ‘ahó ni. ‘Oku ou fokotu’u atu fakafoki tau toki toe vakai ha taimi Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u Tongatapu 4 hoko atu ngāue ‘a e Fale ki he Fokotu’u ke Fakamālolo’i e Palēmia he kuo kakato ngāue ki ai

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga, ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fale Aleá kae pehē ki he kau fakaafe kuo nau me’a ‘i he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he pongipongi ni Sea. Kae fai atu pē mu’a ha ki’i fakalavelave ki he fokotu’u kuo ‘omai ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘o Tonga Sea.

Ko e ‘uluakí pē Sea ‘o fakatatau ki he’etau tu’utu’uni, Tu’utu’uni 84 Sea, kuo pau ke fakamo’oni ha toko 10 kae lava ke fakahū mai ha *Vote of no Confidence*, pea ko hono fakakakato ia ‘a e tu’utu’uni ko ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ia ki ai ‘a e ngaahi *grounds*, ko e *ground* pē ‘e taha ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Ko e faka’osí pē Sea, ko e ngaahi tohi fekau’aki mo e *Vote of no Confidence*, na’e veti ia he ‘Ofisi ‘a e Feitu’u na, pea ko ‘ene mahino eni ko ē ‘oku fakakakato ‘a e ngaahi me’a fakalaó na’e tufa mai ai kiate kimautolu, ‘oku ‘ikai ko e kotoa ‘o e ngaahi *grounds*, ‘oku lave ki he me’a na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia.

"I he ‘ene pehē Sea, ‘oku tu’utai ‘a e vouti, ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e Fale Alea pea ‘oku ou fokotu’u atu ke hoko atu, mālō Sea.

<002>

Taimi: 1020-1025

Fokotu’u Pule’angá totonu ke ta’ofi alea’i e Fokotu’u ke Fakamalolo’i Palēmia kae ‘ai ke maau

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea, ko u kole pē ‘aku toe faingamālie ke u toe fakahoha’ a atu. ‘Eiki Sea na’e ‘osi fai pē mo e sio, ngaahi fale’i fakalao ‘oku ‘ikai ke totonu ‘a e me’a ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu fakafoki ‘a e fokotu’u ko eni kae ‘ai ‘a e me’á ke maau.

Ko e fakamo’oni ia ‘i he ‘aho 10 ‘Eiki Sea, hangē kiate au ia na’e kikite ‘a e toko ua ko iá ia ‘e toki hoko ‘a e me’a ko eni ‘i he ‘aho 21 ‘o e māhina tatau pē. ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ‘oku totonu ke ta’ofi, ‘oua ‘e hoko atu ‘a e me’a ko ení ‘i he Fale ni kae ‘ai ke maau, mālō ‘Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Faka’osi atu pē ‘Eiki Sea. Fakamolemole. Sea ko e makatu’unga ‘o e 7 na’e ‘oatú. Taha ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Tokoni Palēmia, taha pē, pea ko e fakamo’oni pē ‘a e toko 2 Sea ‘oku ne pehē ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... Sea, ‘e ‘ikai ke toe fakamaau’i ha taha ‘i he fonua ni ‘i ha me’a kehe, ka ko e me’a pē ko eni ‘oku ‘así.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia ko ho’o fakatonutonu pē ko ho’o tokoni ki he me’a ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘E ‘ikai ke toe fakamaau’i ha taha ‘i he fonua ni ‘i ha me’a kehe mei he me’a ko ē ‘oku fakahoko mai hono Tohi Fekau, neongo ko e fokotu’u eni ‘oku hangē ia ha Tohi Fekau pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke *valid* ‘a e Tohi Fekau, kiate au ‘oku ta’e’aonga ia fakatatau ki he Konisitūtone Sea. Mālō.

Māteni Tapueluelu: ‘Eiki Sea, ko e makatu’unga ‘e 7 na’e ‘oatu ko e 1 pē ‘oku me’a mai ai. Ka halaia ‘i ha fo’i makatu’unga pē ‘e 1 Sea, pea tui ‘a e Fale Alea ki ai, ko ‘ene ‘osí ia Sea. Ko e hala ia ‘a e fokotu’u ‘oku ‘omai ke fakata’e’aonga’i kātoa ‘a e vouti na’e fokotu’u atu, ko hono ‘uhingá ko e fo’i *ground* ‘e taha, pea ko e fakamo’oni ‘a e toko ua Sea.

Pea ‘oku ‘ikai ‘aupito ke fe’unga ia ke fakafoki ‘aki ‘a e me’a kuo ‘osi fakakakato fakalao. Ke kaniseli ‘a e fakamo’oni ‘a e toko valu ko hono ‘uhingá ko e toko ua tokua Sea, ko hono ‘uhingá na’e fakamo’oni naua kimu’á he me’a na’e hoko.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Mateni Tapueluelu: Palopalema ia Sea, kuo ‘osi fakakakato ‘a e fiema’u fakalao

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: pea ‘oku ‘ikai ha makatu’unga, ‘oku ‘ikai ha makatu’unga Sea, ‘i he tu’utu’uni ‘oku ne ‘omai, ‘oku ou ‘oatu ai ‘a e tu’utu’uni Sea, mo fakakakato. Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu Sea, ko e me’a totonu ko e fakatonutonú ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakatonutonu atu neongo ko e taha, ka ko e fofonga ia ‘o e Tohi Fekau ‘oku tukuaki’i ‘o fakatatau ki he Konisitūtone ‘Eiki Sea. Founhá ‘oku hala, pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea, he ‘ikai fakamaau’i ha taha ‘i ha me’a kehe ka ko e me’a pē ko ē ‘oku ‘asi ‘i hono Tohi Fekau. Pea kapau ko e me’a ‘e taha ko ia ‘oku tupu ai, kuo pau ke vakai’i ia ‘Eiki Sea, fēfē ‘a e toenga ‘o e ngaahi fokotu’u, na’a ko e me’a tatau na’e hokó, tau veiveiua, ta’epau, he ‘ikai ke nau ‘ai ‘aki ha fakafuofua ...

Fehu’ia pē ko e kupu fē ‘i he Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale kuo maumau’i

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki’i fakatonutonu, ke ne me’a mai ai leva he’ene, kataki pē Sea. Ko fē ‘a e kupu ‘o e tu’utu’uni ‘oku monuka? Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e me’a eni ‘a e Fakamaau Totonu, *justice*, ko e me’a ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko e tu’utu’uni ko e *justice*.

Tui Ha’apai 12 ‘ikai ko ha falehopo ‘a Fale Alea

Mo’ale Finau: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu. Sea kapau ko e *justice*, hā ‘a e me’a na’e ‘ikai ke ‘omai ai ‘a e tali ko ē kimu’a ke mau sio ki ai, kae toki ‘omai he houa ni.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke ‘atu kimu’a ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni Sea, ‘oku ‘ikai ko ha falehopo eni ‘Eiki Sea, Sea, ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni ki he Feitu’u na ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku tau hopo ko eni Sea, ‘oku ‘alu ...

Mo’ale Finau: ... pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ia ‘a e *date* ...

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘ikai ha kaunga ia ‘a e *date* Sea ‘i he *signature*. Kae kehe ‘Eiki Sea ka ‘oku ou ‘oatu ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea, ki he Feitu’u na. Ko ‘etau ‘i heni ‘i he ‘aho ni, ko ‘etau alea’i ‘a e ‘u fokotu’u ko eni ‘e 7, pea ‘oku malava pē ia ke vaivai ha ngaahi fo’i poini ai, ka ko hono ‘omai ‘e ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ai ‘oku ta’efalala ki ai, mālō ‘a e fokotu’u ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea neongo ‘oku vaivai kotoa pē ‘a e poini ‘Eiki Sea, ka ko e ‘uhinga ‘eni ‘oku ‘oatu ai ‘a e fakatonutonú.

Mo’ale Finau: Pea kapau ‘e pehē ‘Eiki Sea, ta he ‘ikai ke toe hao mai ha fokotu’u ia ki Fale ni, he ‘e omi pē ni’ihi ia ‘o talamai ‘oku vaivai, ‘oku ‘ikai ko e laumālie ia ‘Eiki Sea ‘o e *vote of no confidence*. Ko e laumālie ‘o e vouti ‘Eiki Sea ko e ta’efalala ki he ngāue na’e fai, *full-stop*.

<002>

Taimi: 1025-1030

Mo’ale Finau: ... ke nau hanga ‘o *point out* mai ‘oku hala ‘a e poini ko ē mo e poini ko ē. ‘Oku pehē pē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku hala kātoa pē ia ‘Eiki Sea, ka ko e me’a ko ē ‘oku ou fokotu’u atu ‘i heni ....

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘oku mau tui kimautolu ‘Eiki Sea, ‘oku tonu kātoa.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e tu’unga ko ē ‘o e fakalao ‘a e fakamo’oni ‘e toki fakamo’oni’i ia kimui.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia, tau tauhi pē molumalu ‘o e Falé he ‘oku ke mea’i pē ‘a ‘etau Tohi Tu’utu’uni, ‘oku ‘ikai ke fai ha me’a noa’ia heni, te ke ‘uluaki poaki mai kapau ko ha’o fakatonutonu, ko e taimi eni ‘o Ha’apai 12.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Poaki atu Sea ki he Feitu’u na.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu mu’a ‘Eiki Sea ke tuku atu ‘a e me’a ni ki he Feitu’u na ...

‘Eiki Sea: Ha’apai 12 ‘oku lolotonga fai ‘eku feme’a’aki pea mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia, ke me’a ki lalo pea tau me’a tahataha pē Hou’eiki, manatu’i ‘etau Tohi Tu’utu’uni, me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Fehu’ia Pule’anga e fakalao ongo fakamo’oni ‘i he Tohi Fokotu’u

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fokotu’u ia ‘i he tui ko ē ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ko e *validity* ‘o e fokotu’u ko eni, ‘oku ‘ikai ke ne ma’u. Koe’uhi he na’e fai ‘a e fakamo’oni ia ‘a e toko 2 kimu’a ia ‘i he fakataha ko ē ‘oku fai ai ‘a e ngaahi tukuaki’i, ‘oku fai ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai pē tali ia kā kimu’a ke tau a’u ki he talí, fehu’i mo e tali, kuo pau ke tau haiane’i atu ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘ene fakalaó, mo ‘ene ta’efakalao pea tau hoko atu ai ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘oatu ai ‘a e me’a.

‘Eiki Sea: Mālō Ha’apai 12 hoko atu ho’o me’a.

Fiema’u ‘e Ha’apai 12 hoko atu ngāue ‘a e Fale

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Sea ‘oku ou faka’apa’apa pē au ki he poini he fakamo’oni ‘Eiki Sea. Ko e foomu ko ē ‘o e fakamo’oni ‘Eiki Sea, ko e foomu mahu’inga ia na’a nau *sign* ai, ke fakahaa’i ‘a e toko 10 ko ia, ‘asi ia ai ‘Eiki Sea.

Ko e me’a ko eni ‘oku ‘ohake ko eni ‘Eiki Sea ki he *point of law* ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Fale ko eni. Na’e ‘i ai ‘etau me’a pehē na’e hoko kimu’a ‘Eiki Sea, na’e ō ki he Fakamaau’anga ‘o vete mei ai. Ko e fakamahino ia ‘Eiki Sea ko e Fale ni ‘oku fakahoko ‘aki pē ‘a e tu’utu’uni ‘a e Sea, pea na’e ‘osi paasi mai hono veti ho’o kau ngāue, ke mahino ke *go forward* ‘a e fo’i ngāue ko eni ‘Eiki Sea. Pea kuo tau a’u mai eni ki he poini ko eni, ‘i e tui ‘a e Sea mo kimoutolu ‘a e kau loa kuo kakato ‘Eiki Sea. Kapau leva ko ha me’a ia ‘oku hala fakalao, ‘oku ‘ikai ke ‘omi ia ki heni ‘Eiki Sea, ke tau fakafekiki, koe’uhi he ‘e ‘oatu ‘e kimautolu ‘emau *point of law*. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Fakamaau ke ne fakamaau’i. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea kātaki ke u fakatonutonu atu, ‘a ia ko e me’a ia ‘a e Fakafofonga ka ‘i ai ha me’a ia ‘oku ta’efakalao, pea tau ‘ai pē ia ‘etautolu, ‘oua ‘e ‘omai ia ki Fale ni. Ko ho’o ‘uhingá ia Fakafofonga?

Mo’ale Finau: ‘Ikai, ‘ikai ko ‘eku poini ia.

‘Eiki Palēmia: Ko ho’o me’a ia na’a ke me’a ‘akí.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku poini ‘Eiki Sea ke fai ‘a e ngāue ‘a e Fale ‘o fakatatau ki he mahino pea mo e tonu pea mo e tui ‘a e Sea ‘o e Fale Alea, ‘a eni kuo hoko mai ko eni, pea ko e *defence* ko eni ‘oku ‘omai ‘Eiki Sea, ko e *defend* mai ia ‘i he me’a fakalao.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke tonu ia koe’uhí he ‘e ‘omai ‘enautolu ‘enau *point of ...* ‘oatu ‘emautolu ‘enau *point of law*. Ko hai te ne talamai ‘oku tonu? Ko ia Sea ko e fakakaukau ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ke hoko atu mu’a ‘a e Falé, ‘o fakatatau ki ha aofangatuku ‘a e Feitu’u na, hono ‘omai ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea kuo kakato. Pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ‘oku tāla’a ki ai ha taha, toki ‘ave ia ki he Fakamaau’anga ‘o hangē ko e me’a na’e toki ‘osí ‘Eiki Sea, kae *go ahead* ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fakaha ‘e he fakafofonga Tongatapu 7 fakalao pe ‘ena fakamo’oni na’e fai mo Tongatapu 10 he Fokotu’ú

Paula Piveni Piukala: Tapu pea mo e Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Tapu atu ki he kau taki lotu ‘oku nau me’a heni mo kitautolu. Sea ko ‘eku tu’u pē ke u

tokoni ki he fakamaama pē ‘a e fokotu’u ‘oku ‘omai. Ko e fokotu’u ‘oku ‘omai tokua ‘oku, ko e Fale fa’u lao eni ke muimui ‘i he lao.

Sea ka ko e fakakaukau ‘oku ‘omai ki he Fale ‘Eiki ni, ko e fakakaukau pē ia ko e *opinion* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kupu’i lao ia Sea. ‘Oku ou mahu’inga’ia ke tau talanoa maama he ngaahi *issue* ko eni he ‘oku ‘ikai ko ha falehopo eni ia ke fakatatau ki he taukave ‘oku ‘omai ‘e he Tokoni Palēmia. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kupu’i lao ia ‘oku ne fokotu’u.

Sea ko e motu’a ni, pea mo e Fakafofonga ‘o Tongatapu 10, na’a ma ‘uluaki *sign* ‘a eni ko eni ‘oku faka’uhinga mai ki ai, ‘ema ta’efalala pea ‘oku ‘ikai puli pē ‘ufikaua, mei he kakai ‘o e fonua pea mo e Fale ni, ‘a e ngaahi *issue*, na’a ku ‘ohake ‘a e mahu’inga ke taliui mai ‘a e *Executive* ki he Fale ‘Eiki ni. Kae tănaki mai ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Paula Piveni Piukala: ... ‘o e me’a ‘i he fakataha e Kominiueli ko e tănaki mai ia ‘i he toenga na’a nau toki fakamo’oni. ‘Ikai ke ai ha me’a ia ‘e maumau ai Sea *valid* kătoa pe fo’i *process* mo e fo’i fakamo’oni mo e ta’efalala’anga.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Kapau ko ha ‘isiu ia ‘oku ‘omai ko ha ta’efalala’anga ia ‘a e kau tama ia na’e toki tănaki mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea kole atu ke u fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘isiu kehe ia.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7 me’a mai Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Neongo pe ‘oku taha pe ‘oku ua ka kuo hala ‘a e Fokotu’u mo e Tohi Fekau ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu ‘a e Tokoni Palēmia, ‘omai angé e kupu’i lao ‘oku maumau ai ‘a e tohi fekau ko ē ‘oku ne tukuaki’i.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Na’e ‘osi lau atu ‘a e Konisitūtone ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko fē Kupu’i Lao ko ia Sea ke ‘omai.

Fakahā Pule’anga Kupu 11-13 e Konisitūtone fekau’aki mo e ngaahi makatu’unga ke fakamaau’i ai ha taha

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kupu 11 e Konisitūtone kuo pau ke fakamaau’i e Tonga kotoa pe fakatatau ki he’ene tohi fekau.

Paula Piveni Piukala: Sea ko Fakamaau'anga ia 'oku tu'utu'uni ki ai e Kupu 11. Ko Fale Alea ni 'oku tu'utu'uni ki ai e Kupu 50B 'a e Konisitūtone pea mo e tu'utu'uni 'o e Fale ni ki he founa ngāue, hala mo ha teitei kongā ai 'o e me'a 'oku fokotu'u mai he fakaaukau ko ē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tuku mu'a ke lava 'eku fakatonutonu kae toki fai 'ene 'ai noa'ia. Kole atu Sea ke faka'osi 'eku fakatonutonu. 'Oku 'osi Tu'utu'uni mai pe 'a e Konisitūtone ki he me'a ko ē ke tau fou ai mo e founa ke tau muimui ai pea 'e maau mo ma'uma'uluta e fonua 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kupu 11 e Konisitūtone ke me'a mai ki ai?

'Eiki Tokoni Palēmia: 11 ki he 13 Sea kuo pau ke fakamaau'i 'a e tokotaha 'i he hopo pea tautea pe ia fakatatau ki he'ene tohi fekaú 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu'u atu 'oku *irrelevant* 'a e Kupu 11 Kupu 12 Kupu 13 ki he 'isiū 'oku 'uhinga ai 'etau 'i heni 'i he Fale ni. Ko e Kupu 50B mo e Tohi Tu'utu'uni 'o e Kupu 84 'o e Tohi Tu'utu'uni ko e kupu ia 'oku felāve'i mo e tohi fekau ko eni, 'ikai ko ha Fakamaau'anga eni ia. Ko e ngaahi totonu ē ia 'a e tangata'i Tongá ke 'oange he Fakamaau'anga ko e *Vote Of No Confident* ia ko e fili ta'efalala'anga Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Hala ke felāve'i e 11, 12, 13.

'Eiki Tokoni Palēmia: Kole ke u fakatonutonu atu Sea e Fakafofonga. 'Oku 'i ai e totonu 'a e Tongá ki ha'ane me'a te ne fakahoko fakatatau ki he Lao mo e Tu'utu'uni 'oku 'osi tohi'i mai hinehina mo 'uli'uli mei mu'a 'Eiki Sea.

Fakatonutonu Tongatapu 4 ko e kupu 11 Konisitūtone 'oku fekau'aki ia mo e faka'ilo faka-Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Sea ke u fakatonutonu atu mu'a lau ko eni fekau'aki mo e Kupu 11 'Eiki Sea fakamolemole. Ko e totonu ia ko eni ia he Kupu 11 e Konisitūtone Sea 'oku toki *apply* pe ia heni kapau ko ha Hopo *Impeach* Kupu 75. 'Oku 'ikai ko ha hopo eni ia ke *Impeach* ha taha. Ko e me'a totonu eni ia 'Eiki Sea na'e fakahoko atu 'e Tongatapu 7. Ko e kupu e Konisitūtone 'oku ne tataki 'a e *Vote Of No Confidence* ko ia ia 'oku tu'utu'uni ke *process* he pongipongi ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Hala ha tohi fekau 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: 'Oku hala hono 'omai e Kupu 11 Sea. 'Oku 'ikai ko ha hopo eni ia he Kupu 75.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ka hala ha tohi fekau 'Eiki Sea. Ko u fakatonutonu atu Sea ka hala ha tohi fekau kuo pau ke ta'e'aonga.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha tohi fekau eni ia ko e makatu'unga.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fokotu'u ko eni ko e fokotu'u ia ko e Tohi Fekau.

Mateni Tapueluelu: Ko e ‘omai ke ‘oatu ha ngaahi makatu’unga ‘Eiki Sea. Pea ko e me’a ‘oku ‘omai ko e Tohi Tali.

‘Eiki Sea: Mo me’a tahataha mai pe ke mahino he lekooti e feme’a’aki.

Mateni Tapueluelu: Fokotu’u atu Sea fakamolemole ke me’a mai mu’a e Feitu’u na fekau’aki mo e fokotu’u ‘oku ‘omai ki he Kupu 11 e Konisitūtone pe ‘oku *apply* ia ki he *process* ‘o e pongipongi ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku fokotu’u atu ‘oku hala.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kātoa 11,12,13.

‘Eiki Sea: Te u fakamā’opo’opo atu pe hili homou feme’a’aki. Te u tānaki ho mo ‘ū poini pea te u fakakaukau ki ai ‘o toki fakamaau’i ho’omo me’a. Ko e ngaahi poini eni ‘oku ‘omai he Tokoni Palēmia ‘oku ‘i ai e fakafepaki ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 4 mo Tongatapu 7. ‘E hoko atu e feme’a’aki ko ‘eku fiemālie pe pea te u toki aofangatuku atu me’a mai Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko u ki’i fie fakalave atu pe au ki he me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai e Palēmia fekau’aki pea mo e kupu ko eni he Konisitūtone na’e me’a mai ki ai e Kupu 11 ki he Kupu 13 fekau’aki pea mo e fakamaau’i tu’o ua ha taha ‘oku ne maumau’i ha hia. Sea ko e *argument* ‘oku ne ‘omai ko e *timeline* ‘o e fakamo’oni, ‘oku ‘ikai ha’ane kākunga ‘a’ana ‘e taha ki he Kupu 11 mo e Kupu 13 ko ē na’e toki ‘osi me’a mai’aki. Pea ko e lau hifo he motu’a ni ‘etau Tohi Tu’utu’uni Sea Kupu 84A ‘o a’u ki he 84G ‘Oku ‘ikai ha lave ia ai ki ha me’a ‘e taha ki ha *timeline* ha fakamo’oni...

<003>

Taimi: 1035-1040

Kapelieli Lanumata: ... ko eni ko ē ko ē ‘oku fai ai ‘a e tukuaki’i. Pea ‘oku mo’oni e me’a ‘oku lave atu ki ai ‘a Tongatapu 7 tuhu’i mai ha kupu ‘o e lao ‘oku maumau’i ‘i he me’a ko eni ko ē *argument* ‘oku ne ‘omai fekau’aki mo e *timeline* ‘o e fakamo’oni Sea. Hangē pe ko e me’a ‘oku mea’i he Feitu’u na Kupu 84 C

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu Sea.

Kapelieli Lanumata: Tohi Tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ko e toko 10 pe ke fakamo’oni mālō Sea.

Fiema’u pe ‘e he Pule’anga ko ‘enau fakatonutonu ke fakalelei’i founga ngaue ‘i he’ene tu’u ki he kaha’u

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e me’a ‘oku maumau’i ‘Eiki Sea he fakatonutonu ko e *natural justice* fiema’u ia ke ‘omai ia ke ngāue’aki ‘e he Fale ni ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pe mu’a ke u ki’i tānaki atu. Na’e ‘ikai ke ‘ai ke u fakahoha’asi e Feitu’u na Sea ko e ‘uhingá pe ko e motu’a ni ‘oku fai ko ē ki ai e ngāue. Ka ko u tui ‘oku mahu’inga e poini ia ko eni ki he kaha’u. Ko ‘etau ‘ai pe eni ha fo’i fakatātā, tali ha fo’i vausia ia ‘i hē, toe tānaki atu mo ha me’a ia ki ai na’e ‘ikai ke ‘uhinga e fakamo’oni ia ki ai pe na’e te’eki ke hoko ia kimui. ‘A ia ko e fo’i fehu’i ia ‘e taha. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga he ka to’o leva

tau pehē *validity* e fo'i fakamo'oni 'e ua ko ia 8 pe ia 'oku toe. He ko e 'uhinga ko e ngaahi makatu'unga ko ē 'oku 'omai na'e 'i ai e kongia ia ai ia na'e 'ikai ke fakamo'oni ki ai 'a e fo'i toko ua ia ko ē. 'A ia ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku ia ki he *procedure wise*.

Ko e toe fo'i fehu'i 'e taha fakalao Sea 'o kapau na'e 'ilo 'enautolu na'a nau fakahū 'a e tohi pālōti 'a e tohi *petition* ko eni na'e hoko e me'a ko ia. Na'e fakamo'oni 'a 7 ia mo 10 kimu'a ia pea nau tānaki atu ai. Ko e hā leva 'enau ngāue 'oku fai ko ia. 'Oku 'ikai ke *unethical* ia? Ke 'osi e fakamo'oni 'a 10 ia mo 7 pea nau tānaki atu 'enautolu e *add* atu 'enautolu e ngaahi me'a 'oku makatu'unga ai 'a e tohi *petition*. 'A ia ko e ngaahi fehu'i ko ia 'oku 'ikai ke ngata pe ia he *technicality* 'o e fakamo'oni kimu'a he *event* na'e hoko. *But also* ko e hā e *ethical* 'a e tokotaha na'a ne fakahū 'a e tohi *motion knowing* na'a ne 'osi 'ilo'i lelei pē na'e toki tānaki atu ia kimui he 'osi 'a e fakamo'oni 'a e ongo Fakafofonga ko ē.

'A ia ko e ngaahi me'a pehē pe ia Sea ko e 'atu pe ia 'oku mau mateuteu pe mautolu ke lele. Ka ko e 'uhinga 'oku mahu'inga ki he kaha'ú ke tau *establish* 'a e founa totonu ke tau hoko atu ai ko ē 'i he ngaahi ...he 'oku mahino ia he taimi ni 'e fele 'a *Vote Of No Confidence* ia he kaha'u. Ka ko e fie tokoni pe eni ke 'ai ke mahino 'i he 'etau 'alu ko ē he kaha'u malo Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Tui 'Eua 11 kuo 'osi fakakakato pea 'oange faingamālie Pule'anga ke tali mai ki he ngaahi tukuaki'i 'a ia ko e *natural justice*

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'Uluaki pe 'oku ou fie lave pe ki he poini ko eni 'oku 'omai 'e he Tokoni Palēmia ki he tafa'aki ko eni ko ē ki he *natural justice*. Ko e me'a ko ē 'oku tau 'i heni ai 'oku fekau'aki ia pea mo e *Vote Of No Confidence* 'ikai ko ha faka'ilo 'oku mahino. Pea kuo 'osi 'oange e faingamālie ia ki he ngaahi makatu'ungá ki he 'Eiki Palēmia ke fai mai ha'ane tali. Ko e *natural justice* ia. Ko hono 'oange ha faingamālie ki ha taha 'oku tukuaki'i pe ko e hā pe 'a e tukuaki'i ke fai mai ha'ane tali. Pea ko ena na'a ke 'osi hanga 'e koe Sea faka'atā 'a e me'a ko ia pea ko e *natural justice* ia. Tau 'osi hanga 'etautolu 'o fakakakato 'a e me'a ko ia. Pea ko eni 'oku 'omai ia he 'aho ni. Na'e pehē 'e 'oange pe ha uike 'e taha. Ka ko eni 'oku a'u 'o uike 'e ua. Ko u tui kuo fe'unga ia 'i he tafa'aki ko ia ke tau fakamaau'i ai 'a e me'a 'oku tau fai he 'aho ni he *natural justice*. Kuo kakato ia pea kuo 'ikai ke maumau'i 'a e tafa'aki ia ko ia.

Sea ko u fie fakalave atu pe ki he me'a ko ē na'a mau fai 'i he hili 'a e *Vote of no Confidence* kuo 'osí 'i Sepitema. Na'a mau lele atu ki he Fakamaau'anga ke fai mai ha fale'i 'a e Fakamaau pe ko e hā 'a e fakalao 'i he tu'unga na'e 'ikai ke fakakakato ai ha fatongia ke 'omai, ke fai ha fakamalanga mo ha tipeiti 'i he ngaahi makatu'unga ko ē na'e fai'aki 'a e tukuaki'i pea mo e tali na'e fai mai. Pea ko e fakahinohino eni 'a e Fakamaau'angá Sea. 'Oku mo'oni 'a e Sea 'o e Fale Alea ko e Kupu 84 'o e Konisitūtoné ko ia 'oku mou muimui ai 'i he *Vote Of No Confidence*, 'ikai ke ai ha lave ia ai ki he Kupu 11 ki he 13 ko e fu'u me'a kehe ia. 'Oku fekau'aki ia mo e ngaahi me'a ia 'oku fakalao ia Sea. Ko e me'a, ko e fatongia 'o e 'aho ni ia Sea 'e tuku pe ia 'i he Kupu 84. 'E toe tuku pe ia 'i he Kupu 52.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ki'i fakatonutonu atu. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale pehē ki he kau 'a'ahi 'oku tau kaungākau. Ko e fakatonutonu pe ia ko e me'a 'oku me'a ki ai 'a 'Eua 11 ia. Ko e ongo 'isiu kehekehe pe ia 'e ua ...

<003>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'a e me'a ko eni na'a nau me'a atu ai 'o fai e fakatonutonu he Fakamaau'anga pea mo eni ko eni 'oku hoko he 'aho ni ko e ongo 'isiu kehekehe pe ia 'e ua pea he 'ikai ke 'omai e fale'i fakalao mei he Fakamaau'anga ki he kaveinga na'a nau lava atu ai ke *apply* tatau ki heni kehekehe.

Ko hono ua pe Sea fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue ho Fale. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga pepa ia heni ke ne hanga 'o 'omai ke ne hanga 'o fakamahino 'a e fale'i ko ia mo e tu'utu'uni na'e 'omai mei he Fakamaau'anga. Sea ko e fakatonutonu atu pe ia mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhinga 'eku malanga pehē Sea he 'oku feinga 'a e Tokoni Palēmia ia ke ne toe fale'i fakalao e Fale. 'Oku 'ikai ko e Fakamaau ia Sea. Ko e Fakamaau 'oku 'osi lea mai ia 'o talamai 'oku mo'oni e Feitu'u na.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Na'a mou muimui pe moutolu ia 'i he founga 'oku tuku mai he Konisitūtone.

Fakatonutonu mei he Pule'anga 'ikai ke nau feinga ke fale'i fakalao e Fale Alea ka ko 'enau fokotu'u ke fakatonutonu founga ngāue

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Pea 'ikai ke ngata ai.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eua 11 me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ko 'eku feinga ke u fale'i fakalao e Falé ni he 'oku 'i ai 'a e feitu'u ia 'oku nau fai e fatongia ko ia. Ko hoku fatongia 'o'oku ke u fokotu'u atu 'a e me'a 'oku ou tui mo fakapapau'i 'oku 'ikai fakalao hono fakahoko 'i he Fale. Ko 'eku fakahoko atu 'a'aku 'i he'eku fokotu'u 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ko ha'aku fale'i fakalao 'a'aku ki heni. 'Oku 'ikai ko au ia 'oku fale'i fakalao ma'a e Fale Alea. 'Oku 'i ai e kau loea ia 'a e Fale Alea mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea na'e 'i he...mahalo ko e miniti pe eni 'e tolu mei heni pe nima 'ene fakahā mai ko e 'uhinga 'ene malanga mai ko 'ení he na'e 'oange ki ai 'a e fale'i fakalao.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ke ha'u 'o fale'i fakalao 'a e Fale Alea 'o Tonga 'o ne fakahā mai ko e Kupu 11 ki he Kupu 13.

'Eiki Tokoni Palēmia: Kapau 'e kumi...fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku tonu ke makatu'unga ai 'etau ngāue.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu e Fakafofongá ‘oku ‘ikai ke mo’oni e me’a ko ē ‘oku fakamatala ki ai. Na’a ku fakahoko atu ‘eku fokotu’u fakataha mo e ngaahi fale’i fakalao kuo u ma’u. ‘Oku ‘ikai ke u pehē atu au ia ke u fale’i fakalao ki he Fale ni ‘ikai.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 hoko atu e feme’a’aki. ‘Oku ‘ikai ke mahu’inga e tokotaha ‘oku ne ‘omai e fekaú. Ko e fekaú ‘oku mahu’inga, me’a mai koe ho poini.

Tui ‘Eua 11 ‘oku fakalao pe ngaue ‘oku fakahoko ‘e he Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku poini ‘a’aku Sea. Ko e ngāue ko ē ‘oku ‘amanaki ke fai he ‘aho ni ‘oku fakalao pe ia. ‘Oku muimui pe he Fale Alea ‘o Tonga ia ‘i he me’a ‘oku talamai he Konisitūtone ke fai ‘i he *Vote of no Confidence*. Pea ‘ikai ke ngata ai ‘oku ‘atā pe ia ki he Feitu’u na ke ngāue’aki ‘a e Tohi Tu’utu’uni ‘i he malumalu ‘o e Kupu 84 ke fai’aki e fatongia ko ē he ‘aho ni. Ko e me’a ia na’e ‘osi fakahinohino mai ‘e he Fakamaau’anga kiate kitautolu ko e hala fononga ia ki he kaha’u, kae tautefito ki he Kupu 84 pea mo e Kupu 2 mo e Kupu 3 mo e Kupu 1 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na mo ho Falé. ‘Oku ‘osi maau pea malu fe’unga pe ia ke fakahoko’aki ‘a e fatongia ko ē ‘o e ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ke u tui Sea ke toe ta’ofi ‘etau ngāué ka tau toe hū atu tautolu ko e toe o tu’o ua ki he Fakamaau ‘o ‘eke pe ‘oku mo’oni pe ‘ikai ‘a e fale’i fakalao ko eni ‘oku ‘omai he ‘Eiki Tokoni Palēmia. Ko e tui ‘a e motu’a ni Sea kuo fe’unga e halafononga ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu. Ko e tu’o fiha ‘eku fakahoko ki he Fakafofonga ‘Eua ‘oku ‘ikai ko ha’aku fale’i fakalao. Ko ‘eku fokotu’u fakalao. Ko ‘eku fokotu’u ‘oku ‘oatu ki he Fale ni. ‘Oku ‘ikai ko e fale’i fakalao ki he Fale ni ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea na’e toki ‘osi pe eni ‘ene pehē mai ko e ngaahi fale’i fakalao ‘oku me’a mai mo ia.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 na’a ku ‘osi kole atu tukuange e fo’i poini ko eni ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ia ki he ‘elito ‘etau feme’a’aki, me’a mai koe ho’o me’a fakalao.

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole atu pe Sea. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakahoha’a pehē, he ‘oku feinga mai ia ke fakahalaki ‘a e me’a ko ē ‘oku ou tu’u atu ai. Pea ko u talaange ‘oku hala e me’a ia ‘oku tu’u ai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ‘oku lolotonga hala pe ‘ene malanga ‘oku faí. ‘Oku ne taki ‘e ia ki he me’a kehe. Ko ‘eku fokotu’u ‘a’aku felāve’i mo e fokotu’u ‘oku ‘i ho Falé he taimi ni.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku tupunga Sea ‘etau hala he pongipongi ni ko ‘ene me’a mai mo e me’a hala ‘o talamai ‘o hala ‘etau ngāue ke tau foki tautolu ki he Kupu 11 mo e Kupu 13.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke kau e Fakafofonga ia.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke fai’aki ha me’a he Fale Alea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu. ‘Oku ‘ikai ke kau e Fakafofonga ia.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mo me’a hifo ki lalo.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘I he hala mo e tonu me’a ia ‘a e Feitu’u na.

Tu'utu'uni Sea fekau'aki mo e fokotu'u Pule'anga ke fakatonutonu founa ngāue

'Eiki Sea: Tokoni Palēmia me'a hifo ki lalo. Ko 'etau me'a ko eni koe'uhī ko e fokotu'u mai e 'Eiki Tokoni Palēmia 'o natula fakangāue founa fakangāue. Ko e 'uhinga ia 'ene me'a ko ē *procedural point of order*. Ko 'ene me'a mai 'oku 'ikai ko ha'ane fakahalaki 'a 'etau ngāue. Ka ko 'ene fokotu'u mai 'oku fiema'u ke fakatonutonu 'a e founa ngāue 'o makatu'unga he me'a 'oku ne me'a mai ko e *natural justice*.

Ko 'etau feme'a'aki ko ē he pongipongi ni fekau'aki mo 'etau halafonongá. Koe'uhī 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu tonu pe ko ha kupu pau he Konisitūtoné mo 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku me'a mai mo e 'Eiki Tokoni Palēmia. 'Oku tō leva 'a e fakamamafá ki he mafai 'o e ...

<003>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Sea: ... Sea 'i he kupu (1) (2) koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu pau 'oku ne 'omai. 'Oku ne me'a mai 'aki pē 'ene *natural justice*. Ko e *natural justice* na'e tu'utu'uni pē Sea he *natural justice* he kuohili 'o ngāue'aki 'a e kupu tatau pē Kupu 1(2) 'o faka'atā ke 'omai ha tali mei he Pule'anga he taimi ko ia 'oku fa'a hū mai ai ha *Vote of no Confident*. Ko e *natural justice* ia pea na'e ngāue'aki 'e he Seá 'ene mafai koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu pau he Konisitūtone mo 'etau Tohi Tu'utu'uni fekau'aki mo e kaveinga ko ia.

Ko e konga ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'oku te'eki ai ke me'a mai 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia ha kupu maumau 'a ia 'e foki mai leva ki he kupu 1(2) ke fakatonutonu atu 'e he Sea pē ko fē halafononga te tau ngāue'akí. Ko fē tafa'aki he *natural justice* pē ko e hā 'a e faka'uhinga 'a e Sea 'a ia kuo 'osi fakapapau'i 'i he *judicial ruling* 'ohake 'e 'Eua 11 fakamahino'i ai ko e tu'utu'uni 'a e Seá 'oku *final* pea 'oku 'ikai ke toe fehu'ia pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha tāla'a. Ko e faingamālie 'oku 'oatu he pongipongi ni ke 'omai ho'omou ngaahi fakakaukau ke u hanga 'o tānaki mo fakalūkufua'i fuatatau'i pea toki 'oatu leva e tu'utu'uni fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni kupu 1(2) ko 'eku faka'uhinga ia pea 'e ngata ai pē pea tau hoko atu. Ko e faingamālie eni 'oku 'oatu kia moutolu Hou'eiki, 'ikai ke u toe fie fakasi'isi'i ho'omou taimi, 'ikai ke u fiema'u ke tukuhifo ha le'o 'ikai ke u fiema'u ke u fakasi'isi'i ha ngaahi poini 'oku mou 'ohake. Tonu kātōa pē ka 'i hono aofangatuku te u toki fuatautau atu 'i he hili ho'omou feme'a'aki.

Laku mai ho'omou ngaahi fakakaukau ki loto 'ikai ke 'i ai ha le'o 'oku ta'emahu'inga ko e 'uhinga ia 'oku tau feme'a'aki ai he Fale Alea 'oku 'ikai ko ha feitu'u Fakamaau'anga eni feitu'u eni 'oku fai ai e alea ko e Fale Alea eni. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala ko e 'uhinga fokotu'u Pule'anga ke maau ange ngaue Fale Alea he kaha'u

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e kau 'a'ahi ki Fale Alea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Ko e fehu'i ia Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia te tau feme'a'aki 'i he *content* pē ko e fehu'i mo e tali, ko e hangē pē eni ko ē ko ho'o me'a, *it's a procedural matter*. Kapau na'a ke *sign* 'i he makatu'unga ko ē, 'oku kei *valid* nai 'a e *document* ko ia 'o

kapau ‘e toe t̄naki atu kimui ha ngaahi makatu'unga ia? ‘A ia ko e fehu’i ia ko ē na’e fehu’i ko ē ‘e he Tokoni Palēmia. He na’e ‘osi fakahoko e *sign* ia ‘i hē kae toe ‘i ai ‘a e kakai ia na’a nau t̄naki mai ‘enautolu hē, ‘oku kei *remain valid* ‘a e *document* ko ia pē na’e fiema’u ke toe fakalelei’i.

‘A ia kia au ia ko e fo’i me’a pē ia ke ke *rule* ai he ko e ‘uhinga pē ia he na’e fakamo’oni e tokotaha ia ko ē toki ha’u e taha kehe ia he ‘osi ‘a e me’á ‘o toki t̄naki mai ‘a e ngaahi poini kehe ia na’e ‘ikai ke kau ia he fo’i fakamo’oni ko ē ‘a e Fakafofonga 10 kae 'uma'ā ‘a 7. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke tau kē ai kau Fakafofonga, ko e *I think* ‘i he kaha’u ‘e mahu’inga eni ke *establish* e *rules* ko eni ke fai’aki ‘etau ngāue he kaha’u ke maau. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea k̄taki kae faka’osi atu pē ‘eku poini. Ko e faka’osi Sea ko e me’a ‘oku fakahinohino kitautolu ki ai ‘e he Konisitūtoné pea mo e ngaahi lao, ko e ‘osi pē māhina ‘e 12 kuo 'atā ia ke fakahoko ‘a e ngāue ko eni. Na’e ‘osi pē e māhina ‘e 12 kuo mau kamata talatalanoa ki he ngaahi me’a ‘oku hala...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea na’e ‘ikai ke fehu’ia e tafa’aki ia ko eni. Fakatonutonu Fakafofonga. Na’e ‘ikai ke, mole ke mama’o ke fakafehu’ia ‘emautolu ‘a e totonu faka-Konisitūtone ‘a e tokotaha he Fale ni ke fai e ngāue ko eni. *It’s a procedural matter* ki he founa pē ‘oku *ethical* pē ‘oku fakalao ke fakamo’oni ha taha ia hē pea toki t̄naki atu ha me’a ia ‘amui ‘osi ‘ene fakmo’oni. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ia, pea ko e *ruling* ia ko e me’a pē ia ‘a e Feitu’u na. ‘Oua te tau ‘ai ‘etautolu ko e ‘u me’a ko eni, ko e fo’i me’a ē kapau pē ‘oku tau *ok* pē ‘etautolu ke ke ‘alu atu pē koe ‘o fakamo’oni ‘i ha tau pehē ha sieke pea toki t̄naki atu ha fo’i noa ia ‘amui. Ta ‘oku ‘ikai ke tau fu’u sai ‘etau founa ngāue. Mālō Sea.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke faitu’utu’uni Sea he ‘oku ‘ikai maumau ha Lao he fokotu’u fakahoko mei he Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea tapu ki he Palēmia pea pehē ki he kau Fakafofonga he Fale ni. Sea, ko u tu’u pē ke feinga ke fakamaama mo fakanounou ange mu’a ‘a e fekihiaki ko eni he kuo ‘osi maama ‘a e vahevahe mai ‘a e Feitu’u na. Ko e felāve’i tonu eni pea mo e motu’a ni Sea, he ko au kau fakamatala ki he’eku fakakaukau. Kapau ko e fehu’ia ‘a ‘eku fakakaukau he’eku ‘atu. Ko e taimi na’e ‘omai ai ki he motu’a ni pē kuo u falala pē ko u ta’efalala, pea ko ‘eku talí ko u ta’efalala pea na’e ‘uhinga ai ‘eku *sign*. Ko e ‘uhinga ia ‘eku *sign* he na’e ‘uhinga na’e ‘osi pē ē pea u folau ke toki fakakakato atu ‘e kinautolu ‘a e ngaahi makatu'unga ...

<004>

Taimi: 1050-1055

Paula Piveni Piukala: ... ko e makatu'unga kehe ko eni ‘oku t̄naki mai Sea ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o liliu ai ‘eku *positions* ke faka makatu'unga ai ka ko ē kuo ‘osi me’a mai pē ‘e he Palēmia tuku ia ke ngāue ki he kaha’u. Tau fakatonutonu ‘a e Tohi Tu'utu'uni ke t̄naki atu he kupu 84 ‘a ē ko ē ‘oku ‘asi mai e toko 10 ke kau ai ‘a e *date within* he māhina ‘e taha pe *within* mo e uike ‘e 2. Ka ko ‘eku fokotu’u atu Sea ‘ai mai koe ha’o tu'utu'uni ka tau ‘unu ‘i he ‘uhinga ko eni. ‘Oku te’eki ai pē ke ‘omai ‘e he Tokoni Palēmia pē ko e Minisitā Lao e fonua ni ha kupu’i lao ‘oku maumau. Fakakaukau pē *opinion* ‘oku ‘ikai ke u tui ko e fa’ahinga *opinion* ko ia makatu'unga ‘aki hano tataki ‘a e Fale ni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ki'i fakatonutonu atu e Fakafongá, 'oku 'ikai ko e *opinion* eni 'Eiki Sea ko e me'a pē 'oku tau sio ki ai 'oku hā mai hinehina mo 'uli'uli na'e fakamo'oni ia kimu'a pea fai e ngāue ko ē ki he *CHOGM* kimui. Ko e me'a ia 'oku tohi mai ko ē 'i he me'a ko ení, ko e me'a ia 'oku ou fehu'ia. 'Oku 'ikai ke u toe fehu'ia 'e au 'ene ta'efalala mo e hā. Ko e taimi ko ia na'e fai ai 'ene ta'efalala. Na'e te'eki ke fai e fakataha Sea, na'e kikite? 'Oku kikite 'a 7 mo 10?

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pē 'a e Tokoni Palēmia. Ko e *document* ko ē ko e ngaahi makatu'unga...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e *opinion* ia na'a na fakamo'oni ai. Ko e me'a eni ko e fakamahamahalo.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatonutonu eni pē 'e lava ke me'a hifo ki lalo.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke fai fakamahamahalo e Fale ni. Sea 'oku ou fokotu'u atu 'oku fehalalaki. Tau fakakaukau kotoa pē 'Eiki Sea 'oku fehalaaki 'a e fakakaukau ko eni. Ke te fakamo'oni kimu'a he 'aho 10 toki fai e fakataha he 'aho 21 pea tukuaki'i mai kita.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu 'a e Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko u tui ko e kātoa 'o e fo'i tohi ko eni 'Eiki Sea 'oku fehalaaki ia 'oku 'ikai ke taau. Mālō 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea tukumu'a ke u 'oatu ha ki'i puipuitu'a e anga 'eku fakakaukau. Ko e *document* ko ē 'oku fiema'u ke *sign* ai ha toko 10. Ko 'enu fakakaukau kehekehe kātoa. Kapau 'oku ai ha taha 'oku 'uhinga 'i he makatu'unga 'e taha 'a 'ene ta'efalala ki he Palēmia, pea *sign* 'osi *valid* ko e poini ia ko u hanga 'o 'ohake. Pea kapau ko e tokotaha ko 'ene fo'i makatu'unga 'ana 'e 2 'oku 'uhinga ai 'ene ta'efalala *valid* ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea,..

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke tui kātoa ki he fo'i, pē te ne 'ilo ki ai Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Kātaki pe Sea te u toe fakatonutonu pē Sea. Ko e *valid* fēfē ke te fakamo'oni kimu'a 'i ha me'a kae toki hoko ia. Sea 'ikai ke u tui ai ko ha founa ngāue ia ke tau ngāue'aki 'i he Fale ni. Ke 'ai pehē 'o 'ai ia he 'aho ko ē 'osi e meimei uike 'e 2 toki hoko e fakatahá pea talamai ia 'oku *valid*. Na'e kikite ...

Kapelieli Lanumata: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Te tau kikite 'i he Fale ni? 'ikai Sea.

Kapelieli Lanumata: Fakatonutonu ko u loto ke fakatonutonu atu e 'Eiki Palēmia. Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko 'eku fie fakatonutonu e Palēmia he 'oku 'ikai ke mo'oni 'ene tukuaki'i 'oku fai ki he motu'a ni pea mo e Fakafongá Tongatapu 7 na'a ma fakamo'oni te'eki ke fai ha fakataha fekau'aki pea mo e *Vote of No Confidence* kuo fai ha talanoa ki he ngaahi makatu'unga 'e 7 ko ē Sea. Fakatonutonu atu 'oku 'ikai ke mo'oni ia Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Toe fakatonutonu atu e 10 'Eiki Sea na'e 'ikai ke u 'uhinga ko 'enau fakataha. Kapau na'e fakahū e *document* ko eni 'Eiki Sea kakato e toko 10 mo'oni ia. 'Oku kakato 'e 10 na'e fiema'u. Ko e taimi ko ē ko ē na'e fakahoko ai e 'u me'a ko ē 'oku fai ai e tukuaki'i na'e kei toko 8 pē ia, 'ikai leva ke fakalao ia 'Eiki Sea na'e 'ikai ke a'u e fika ia he taimi ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakalaó mo e ta'efakalaó 'oku makatu'unga 'i he lao. 'Omai ange ha lao he 'oku 'i ai e 'u lao he hia 'oku 'i ai e 'u lao he fili.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea.

Kapelieli Lanumata: Ke ne hanga 'o 'omai kae 'oua 'e 'ai ke ne hanga 'o taki hala'i holo 'a Fale ni..

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea, fakakaukau lelei pē ko e hā 'a e me'a te tau fai e tau kikite ki he kaha'u 'ikai ke u tui pehē 'Eiki Sea.

Kapelieli Lanumata: Sea ke u fakatonutonu atu mu'a 'a e Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ke ne hanga 'o tukuaki'i e me'a mamafa ko eni ke fai'aki ia 'a e kikite, hala ia.

Kapelieli Lanumata: Ko e fehu'i ko ē ko ē te u fakahoko ki he Tokoni Palēmia ...

<004>

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku: Sai pē ke 'osi 'ena feme'a'aki kau toki hū atu au 'o ...

Paula Piveni Piukala: Ko e hā 'a e me'a 'oku 'ai ke fakapulipuli'i. Na'a tau 'osi fou mai he fo'i halafononga ko eni he fili fakahā loto fakamuimui taha..

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea te u tali atu fehu'i ko ē 'a Tongatapu 7..

Paula Piveni Piukala: He 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia 'e maumau ko e anga ia 'eku fakakaukau.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fakapulipuli'i.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko ho'o fehu'i ke tali mai 'e he Tokoni Palēmia pē ko ho'o fakamalanga.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fehu'i ki he Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko 'eku talí 'Eiki Seá 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke fakapulipuli'i kae fai ke totonu. 'Oua 'e ta'etotonu 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e totonu kapau 'oku 'i ai ha lao.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku 'osi mahino ho'o poini mo e tali 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, 'oku ou kei fakaongoongo eni pē 'oku ai ha poini fo'ou 'oku 'omai ki he feme'a'aki. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Tēpile 'a e Hou'eiki pehē ki he Tēpile 'a e Kapineti kae 'uma'ā e Tēpile 'a e Kakai. 'Eiki Sea, 'oku ai 'a e me'a ia 'oku ha'u kiate au pea 'oku hangē 'oku ne 'omai ai 'a e fakakaukau ko ení. Ko e 'uluaki 'Eiki Sea 'oku ou kei fetakai mo e Siaina. Na'e 'ave 'a e 'eku pa'anga ke totongi 'eku taulani mei he pa'anga ko eni faka-Fale Alea. 'Ota 'a e taulani fute 32 'omai 'e he Siaina ia 'a e fute 'e 28. Ko 'eku fakaleá 'e Eiki Sea, 'oku ai e kākā 'oku hoko. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou 'omai 'a e fo'i fakakaukau, ko e ongo fakamo'oni kimu'a 'oku te'eki ai ke 7 'a e makatu'ungá 'oku ou pehē 'e au 'oku ai 'a e kākā ia 'i loto pē ko e ta'efaitotonu. Ko e taimi ko eni na'e 7 ai 'oku ou tui na'e tonu ke na toe fakamo'oni naua he na'e 'ikai ke na 'ilo 'enaua 'a e fo'i taha ko eni 'oku tānaki atú. Mālō 'Eiki Sea. *

Fakahā Tongatapu 2 halafononga e ngāue na'e fakahoko fekau'aki mo e Fokotu'u ke fakamālōlo'i 'a e Palēmiá

'Uhilamoelangi Fasi: Sea, ki'i fakahoha'a atu. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Fakatapu foki ki he kau 'a'ahi 'o e pongipongi ni. Sea ko u fie tu'u pē ke fakama'ala'ala atu 'a e halafononga ko eni na'e fou mai ai 'a e ngāue ko eni. 'Oku ou fie faka'amu pē ke mahino na'e 'ikai ko ha ngāue pē eni ia 'a ha tokotaha pea na'e 'ikai ko ha ngāue eni ia na'e toki fai hake pē ia 'i ha ngaahi uike. Ko e ngāue eni ia na'e fakakaukau'i fuoloa, pea na'e fuoloa 'emau toutou fakataha ke fai 'a e fakakaukau ko eni. Pea na'e 'ikai ke 7 pē 'a e makatu'unga ia na'a mau fakakaukau ki ai na'e laka ia he 7. Na'e lahi 'aupito ia.

Ko e taimi ko ia na'e fakamo'oni ai 'a e ongo Fakafofonga ko eni, he koe'uhi na'e 'i ai 'ena folau na'e teuteu ke fakahoko pea na'e kei ta'epau 'a e ngaahi taimi hū mai 'a e Falé mo e ngaahi taimi ke fai ai 'a e feme'a'aki. Pea ko ia na'e fai ai 'i he funga 'o e fefalala'aki mo e femahino'aki fakalūkufua 'a e timí. Na'e lahi 'a e 'u makatu'unga ia na'e to'o 'i he 'osi 'ena fakamo'oni koe'uhi ko e femahino'aki te na folau kae hoko atu e ngāue 'e he kau Mēmipa 'oku toe heni 'aki honau lelei taha.

Pea 'oku hangē pē ko e me'a na'e fakahoha'a ki ai 'a 7 pea mo 10, na'a na falala mai pē kia mautolu ke mau fakahoko 'a e ngāué. Na'e 'ikai ke na lāunga pea ko e ngaahi makatu'unga ko ia na'e to'ó na'e fai pē femahino'aki ki ai pea ko e femahino'aki fai 'a e lelei tahá. Ka 'oku ai ha ngaahi me'a 'oku fiema'u ke to'o pea to'o, ka 'oku ai ha ngaahi me'a 'oku fiema'u ke tānaki mai pea tānaki mai ki he lelei fakalūkufua 'a e fokotu'u ko eni pea mo e ngāue na'a mau faí. Ko ia ko e fakamo'oni ia na'e 'ikai ke pehē ia na'e fai ha kākā ai 'o hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele, 'ikai. Na'e 'i ai 'a e 'uhinga na'a na fakamo'oni ai 'oku te'eki ai ke kakato 'emau ngāué he koe'uhi ko e ngaahi taimi fefolau'aki mo e ngaahi taimi feme'a'aki holo ke fai e ngāue na'e ta'epau 'i he taimi ko ia.

Ko ia Sea ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai, 'oku 'ikai ke fu'u mahu'inga ia pē na'e fai fakakū 'a e fakamo'oní. Ko e me'a 'oku mahu'inga na'e fai 'a e felotoi 'a e kulupu ko eni he fakahoko 'a e ngāue 'e he toenga na'a nau toe 'i Tongá ni, pea ko homau lelei taha ia na'e fakahoko pea 'oku fiemalie pē ki ai e ongo Fakafofonga ko eni. Ko ia Sea ko e me'a pē ia 'oku ou faka'amu ke fakahoko atu ki he Fale ko eni. Na'e 'ikai ke toki fakatupunga hake pē e ngāue ia 'i he uike

‘e taha ka na’e ‘osi ‘ena folau, ko e ngāue ia na’e fai ‘i he taimi lōloa, na’e fai ‘a e toutou fakataha ‘i he ngaahi ...

<004>

Taimi: 1100-1105

‘Uhingamoelangi Fasi: ... taimi lōloa, fai e femahino’aki, fai e fefalala’aki. Pea ko e ola leva eni ‘o e ngāue na’e fiemālie ki ai ‘a e tokotaha kotoa pē pea fakahū mai. Pea na’e fiemālie ki ai ho Fale ‘Eiki Sea mo ho’o kau ngāue. Pea ko ia ‘oku ou fokotu’u atu tau hoko atu mu’a ‘etau ngāue mo e, mo e toe lōloa ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku hokó Sea. Mālō e ma’u faingamālie Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea kātaki pē ka u ki’i fakahoha’a faka’osi atu. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki e Fale. ‘Eiki Sea ko u tui ‘oku totonu ke fakafoki he ‘oku kei toe lahi pē e taimí, fakafoki ‘o tuku mai ha uike ‘e taha. Toe ‘omai ai, Tīsema ena, Sanuali tau Kilisimasi pē heni kehe ke muimui totonu pē ki he ki he, ki he’etau me’a ko ē ‘oku fai ai ke tau ngalipoto ai kae tuku ‘etau ngalivalé. ‘Oku mahino pē ‘enau fu’u fiema’u e mafai. Ka ‘oku ko u kole atu au Sea. Tau ‘ai pe ke ‘ai fakalelei he na’e ‘i ai ‘eku ki’i fakahoha’a he taimi ko ē Sea kei kiti e kau tamá ia.

Taniela Fusimālohi: Sea ke u fakatonutonu atu pē.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko u fakahoha’a ‘o talaange ko e kongā ‘e taha na’e ngalo.

Taniela Fusimālohi: ‘A e ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ngalo he ‘Otua ke fokotu’u ki he Tongá ko e ‘umisi mafai ...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Tokoni Palēmia. Me’a mai ‘Eiki, ‘Eua 11.

Fakatonutonu ‘Eua 11 ‘ikai ha fiema’u mafai he fokotu’u nau fakahoko

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fakatonutonu ko e ngāue ko eni ‘oku ‘ai ke fai he ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke ai ha’ane fekau’aki ‘a’ana ia ‘e taha mo ha fiema’u mafai ‘a ha taha. Ko e me’a ia ‘oku hala. Ko e ngāue ko ē ‘oku ‘ai ke fai he ‘aho ni ko ‘etau ‘omai ki he Fale ni ‘a e ta’efalala’anga ‘a e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Pule’angá ko e me’a ia ‘oku fai he ‘aho ni ko e me’a ia tau feinga ke fakatonutonu. Ko hono ua Sea ko ‘eku fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko ‘eku fakatonutonu ...

Taniela Fusimālohi: Ke tuku mu’a ‘ene pehē ‘oku ‘oku ‘i ai ‘a e lao heni ‘oku maumau he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi: Ha lao ia ‘e maumau. ‘Oku tau’atāina pea ‘atā ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ia ke hoko atu ‘ene ngāue ‘i he malumalu ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakatonutonu.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku 'i ai e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

Fakatonutonu Pule'anga 'oku 'i ai e fiema'u mafai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea. Ko e ko 'eku fakatonutonu 'ene pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ha 'umisi mafai na 'oku ngali hūfanga pe he fakatapu e Fale ko e 'uhinga ia 'etau 'i heni he 'aho ni ko e ko e taumu'a ko ē ke to'o e mafai. 'Oku 'ikai ke toe veiveiua. Ko hono ua Sea 'a e fakatonutonu ko hono 'uhinga ki he fakatonutonu tokua hangē ko e fakamalanga ko ē na'e 'omaí 'oku 'i ai e ngaahi 'uhinga 'e makatu'unga ...

Lord Nuku: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pē mu'a Sea ki he fakahoha'a ko eni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke 'osi 'eku fakatonutonu 'eku Sea. Na'a tau tali heni Sea.

Lord Nuku: Ko ia ko e fakatonutonu atu eni e fakatonutonu Sea he kou tui ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A hono.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele ke faka'osi mai 'ene me'a pea ke toki me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'a tau tali heni Sea pea tau tui kātoa ki ai ke fokotu'u 'a e *Anti-Corruption* feitu'u ia totonu ke 'ave ki ai kapau 'oku maumau ha me'a mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'etau lao 'oku 'ikai ke ai ha makatu'unga ia ko e fiema'u mafai pe ha fa'ahinga pea nau hanga 'e nautolu 'o faka'ilo e Palēmia 'oku 'ikai ko ia. Ko e me'a 'oku talamai he Konisitūtone kapau kuo ne hanga 'o maumau'i e lao kapau 'oku ne maumau'i e koloa 'a e fonua, kapau 'oku 'ikai ke ne fai fakalelei hono fatongia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Sea ...

Taniela Fusimālohi: 'O fakatatau ki he lao ko e me'a ia 'oku 'omaí he 'aho ni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Sea tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale ni tapu pea mo e kau 'a'ahi. Sea ko u kole pē au ke fakamā'opo'opo mu'a 'a e fetukuaki ko 'eni he 'oku 'uhī ko e tukuaki'i ko eni ko ē 'oku faihala 'a e Pule'anga ko u tui tatau au pea mo e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e feitu'u ia ke 'ave ki ai. Na'e talu e tu'u 'a e Pule'anga ko eni ko e Pule'anga eni na'a nau fokotu'u 'a e *Anti-Corruption*. Sai 'i he 'osi ko ē fokotu'u 'o e *Anti-Corruption* 'oku 'ikai ke tau ngāue'aki ia 'e tautolu. Ko e hā e me'a 'oku hoko? Na'e vili e fonuá ni he ta'u lahi ke fokotu'u e *Anti-Corruption* ko e feitu'u ia 'oku tonu ke 'ave ki ai 'a e kapau 'oku tukuaki'i e Pule'anga ki he faihia. Sai 'osi ko ē fokotu'u 'a e *Anti-Corruption* 'ikai ke 'ave e Pule'anga ia ki ai.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu atu pē mu'a eni mu'a ki he me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Lord Nuku: Sea tapu pē pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e me'a ko ē ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a ia koe'uhī ko e pehē na'e fai e fakamo'oni

pea toki 'alu e 'a e fo'i poini ko ē 'e 7. Kapau 'e 'i ai pē ha fo'i poini ia 'e 2 ke fai ai e 'a e makatu'ungá 'osi fe'unga ia. 'Ikai ke fiema'u ia pē 'e 5 ka 'oku hanga foki 'e he faka, me'a ko ē he 'aho ni 'o 'omai ko e fai ko e pehē ko e fie 'umisi ki he mafai. 'Eiki Sea mole ke mama'o 'oku 'osi fakahoko mai.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Nuku: 'E he Konisitūtone Sea.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e 'a e Fale Alea. Ko e fakatonutonu Sea hangē pē ki he fo'i me'a fakamuimui taha. Pea kapau 'oku, pea ka hoko pea hoko ...

<005>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Palēmia: ... ko e hā e me'a 'e hoko he 'osi ko ia? 'Oku pau ke 'i ai, 'omai 'a 'enau Palēmia mai mo 'enau kau Minisitā ko e kakai ia 'oku hā? Kakai mafai ia. Ko e ma'u ia e mafai ...

Lord Nuku: Sea kātaki fakamolemole pē Palēmia 'e tu'utu'uni e Konisitūtoné ki he'emau ngāue. Pea 'oku hanga 'e he Konisitūtone 'o talamai 'osi e māhina 'e 18 'eke'i e Pule'angá. Pea kapau he 'ikai tali 'osi e māhina 'e 12 toe 'eke'i. 'Oku 'ikai ke pehē ia ke 'omai ko 'emau 'uhinga 'emau fokotu'u atu ka 'oku mau fiema'u mafai. 'Oku 'uhinga 'emau fokotu'u atú he 'oku 'i ai e faingata'a'ia 'a e kakai. Ko e 'uhinga ia 'emau fokotu'u atu. 'Oku 'ikai ke mau 'i heni mautolu ia ke 'uhinga ke pehē ke 'ai ke Minisitā ē.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko 'eku fakatonutonu pē au 'eku fakatonutonu 'anenai ko e 'uhinga pē ta ko ē 'oku 'ikai ke fie 'Eiki Minisitā e Nōpelé ia mālō.

Lord Nuku: Sea. Mole ke mama'o ke u fie 'Eiki Minisitā au. 'Osi fe'unga pē au he ki'i mafai ko eni 'i Fale Alea ke u ha'u 'o fakafofonga'i e kakai Sea. Ko e me'a ko ē 'oku talamai he Konisitūtone ka 'oku 'i ai ha makatu'unga pē 'oku taha pē 'oku ua fakamo'oni ke toko 10. 'Oku 'ikai ke pehē mai ia fakamo'oni mu'omu'a ē fakamo'oni tōmui ē, 'ikai. Ka ai pē ha fo'i fakamo'oni 'e taha ke fai 'aki ko e me'a ia 'a nautolu na'a nau fokotu'u mai na'e fakamo'oni e me'a ni 'osi 'i ai e ...

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Lord Nuku: 'Ikai ke u tali atu 'e au ho fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a ki lalo 'Eiki Nōpele. Me'a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki. Sea 'oku fokoutua hake pē motu'a ni ke fai ha ki'i fakatonutonu fekau'aki pea mo e lao fokotu'u hake māhina 'e 18 'osi e māhina 'e 12. 'Eiki Sea ko e ko e fakatonutonú ke fakatau, fua tautau ange 'a e lao

‘oku ‘omai pea mo hono tukuaki’i ke na pāuni tatau. Kapau ko e ki’i fokotu’u ‘e uá ia ‘oku pāuni ‘e tolu ka ko e ‘uhinga e fo’i lao ia ‘oku kilo ia ‘e 100 pē 500.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13 ko e fokotu’u eni ‘oku ‘ikai ko ha lao.

Veivosa Taka: ‘Ikai ko u ‘uhinga au ki he me’a mai ko ē ‘a e Hou’eiki.

‘Eiki Sea: Ko e kupu 50 (b) ‘oku fai ki ai e feme’a’aki.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 8.

Fokotu’u Tongatapu 8 taimi pe fakahoko ai ‘a e Fokotu’u *VONC* ke ta’evahe Hou’eiki Memipa kae ‘oua kuo lava ngāue ko ia

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Tēpile ‘a e Hou’eiki pehē ki he Palēmia, Kapineti mo e kaungā fononga pea pehē ki he taki lotu. Sea ko e ki’i fokotu’u eni ia ‘a’aku ko e ko e, me’a he na’e toki lave’i pē he motu’a ni ia ‘a e me’a ko eni ko u kei folau nau toki tau mai ‘i he Tokonaki. Ko ‘eku sio ‘a’aku ia Sea ki he ta’u kotoa pē ‘e fai ‘a e *Vote of no Confidence (VONC)* kapau ‘e ta’efiemālie. Ko e fo’i taimi ko ē Sea ‘oku fai ai ko ē ko ē ‘a e *Vote of no Confidence* fakatatau ki he ta’u kuo ‘osi lau lau māhina Sea. Tau kei vahe kakato pē. Ko e ‘uhinga ko ‘eku talanoa ki he halafononga Sea ke fakatonutonu kou tui ko e me’a ia na’e ngalo ke fokotu’u he me’a ko eni taimi pē ‘e fai ha *VONC* tau ta’evahe e Fale Alea.

Pea ko ‘eku fokotu’u ia ‘a’aku Sea ke tau fakatonutonu neongo pē te u toki ‘omai ‘a e Lao Fakaangaanga Sea he *next seating* ka ko u ‘uluaki kole au ia te tau lele tautolu sio ‘oku hoko e 11:00 ka tau ta’evahe kae *Vote of no Confidence* kotoa pē tau ta’evahe kātoa kae ‘oleva ke ‘osi ‘i he taimi kotoa pē. Ko ‘eku fokotu’u ia ‘a’aku Sea tau ta’evahe mo e mole ‘ikai ke fuahia e kakai ia ko tautolu ia ‘oku tupu ai e palopalema ‘oku ‘ikai ke tau taha ‘e ‘ikai ke fuahia mai e kakai ia ai. Ko ia pē Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u fakatonutonu atu ‘a Tongatapu 8. ‘Oku tatau ai pē ia pē ‘oku *Vote of no Confident* pē ‘oku folau pē ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘ikai ke ne lau ha lipooti ...

Vaea Taione: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘e kei vahe pē.

Vaea Taione: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e *issue* kehe ia Sea.

Vaea Taione: Fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: Tau foki mai.

Vaea Taione: Me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: He ko e me’a ‘oku fehu’i.

Vaea Taione: Me’a ki lalo ka u fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Fehu’ia ‘eku fakamo’oni Sea.

Vaea Taione: Tohi Tu’utu’uni, fakatonutonu me’a ki lalo me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Kae tuku ‘ene ‘omai e me’a noa’ia mo e me’a ‘oku ‘ikai ke fekāke’i pea ...

Vaea Taione: Me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Mo e me’a ko ‘eni.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 kātaki ko ‘eku tali e fakatonutonu ‘a Tongatapu 7, Tongatapu 8 ‘oku ‘ikai ke fai ha feme’a’aki heni fekau’aki pea mo homou me’a ‘iló ko e feme’a’aki eni ‘i he poini ‘oku ‘ohake he ‘Eiki Tokoni Palēmia me’a mai ki ai.

Vaea Taione: Mālō Sea ka ko e pa’anga mole eni ‘a e Pule’anga.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke aofangatuku Sea he ‘isiu na’e fokotu’u mai mei he Pule’anga

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu’a Sea ‘oku ‘oku mahu’inga ke, ke fai atu ha fakalavelave ko hono ‘uhingá ko e poini na’e me’a mai ‘aki he Tokoni Palēmia ko ‘ene kole ha taimi Sea. ‘A ia ko ē poini ia ko ē ‘oku tautonu ki he ki he poini ‘oku ‘oku fai ai e feme’a’aki ho Falé na’a ne kole mai ‘anenai ha uike ‘e taha. Sea ko e fakatonutonu ko e ‘uhinga ko ‘etau tu’utu’uni ko e kupu ...

<005>

Taimi: 1110-1115

Mateni Tapueluelu: ... 84 (a) ko e ‘aho ‘e 5 taimi ia ko ē ‘oku lava ‘o fai ai ‘enau talí pea fakalōloa ‘aho ‘e 14 ko eni ia na’e fai mai ai ‘a e fakalōloa ki ai Sea. Mau fokotu’u atu kuo fe’unga ‘a e taimi ko ia. Pea ko e me’a ko e *issue* ‘oku feme’a’aki ai ho’o Falé he pongipongi ni na’e totonu ke ‘omai ia ‘i he’enau tali. Ka ‘oku hanga ‘e he poini ko eni hono ‘omai makehe ‘o fakalōloa ‘a e feme’a’aki ho Fale pea ‘oku mau fokotu’u atu pē Sea ‘oku ‘osi totonu ke mahino ‘a e halanga na’e fou mai ai na’e fakahū atu ai ki he Feitu’u na mo ho’o ‘ofisi ke vakai’i fakalao e fokotu’u. Pea na’e ‘osi tali mai ia ‘Eiki Sea pea ko u tui ‘oku ma’ala’ala mau fokotu’u atu ki he Feitu’u na na kuo taimi ke aofangatuku ā mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 10.

Fokotu’u ke ngaue’aki ‘Eiki Sea hono mafai ‘i he Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Falé

Kapelieli Lanumata: Sea tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ho Fale. Sea ko u tui ko e ko e me’a mai e Feitu’u na he halafononga e feme’a’aki e pongipongi ni ‘oku mahino ‘aupito. Pea ko u fokotu’u atu Sea ke, ke ngāue’aki ho mafai he kupu 1 kupu (2) e Tohi Tu’utu’uni kae hoko atu ‘etau ngāue Sea mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu pē Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu mo e Hou’eiki e Fale. ‘Eiki Sea ko e fakamo’oni ko eni ko ē kimu’a ‘i he fakahoko e me’á *pre-emptive* ia ‘Eiki Sea. ‘Oku fai ia kimu’a ko e fehu’i leva fēfē toenga ko ē ‘o e ngaahi fokotu’u na’e ‘i fē ‘ia? Na’e fai tatau pē ‘ikai? ‘I he’eku tuí ‘Eiki Sea ‘oku totonu ke fakafoki e fokotu’u ko eni ke toe fakalelei’i koe’uhí ke ‘omai ki ha ‘aho na’e fai ai ‘a e ‘a e taimi ko ia.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko ‘eku fehu’i ki ai ‘e Sea pē ko e hā ko ā ‘ene ‘uhinga ki he *pre-emptive*? ‘Oku hangē eni ia na’e, na’e ‘i ai ha taha ia na’a ne ‘ai ‘e ia ha hia ke fakamālohi’i ha taha. Ko e hā e ‘uhinga ‘a e *pre-emptive* he ‘oku hangē eni ia ‘oku ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e hangē pē eni ia Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku feinga ‘a e Feitu’u na ia ke liliu.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e tali.

Taniela Fusimālohi: Hotau Fale Alea ko ha Fakamaau’anga Hia ke ‘omai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ko e tali Sea.

Taniela Fusimālohi: E kupu 11 ia ki he 13 ka ko e anga ia ‘eku fehu’i Sea pē ko e hā ko ā ‘a e ‘uhinga ‘a e fo’i lea ko e *pre-emptive* hangē ia na’e fai ha talotalo ia ke fai ha me’a ha hia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke ai ha hia ia heni ‘oku mahino ko e ta’efalala’angá ‘oku pau ke ‘omai ki he Fale ko eni ke fai ki ai ha talanoa.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e talí pē ‘Eiki Sea na’e ‘uluaki fai e fakamo’oni ‘oku te’eki ai ke mahino ha me’a ia. Ko e me’a ia ‘oku ou tukuaki’i ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea ki he Feitu’u na.

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ke ‘ave me’a ke fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Mahino ia ‘Eiki Tokoni Palēmia. Me’a mai ‘Eiki Nōpele Tongatapu.

Fokotu’u Nopele Fika 2 Tongatapu ke hoko atu ngaue ‘a e Fale ki he Fokotu’u VONC

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na Sea kau, tapu mo e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku ‘oku ‘i ai pē e tokanga lahi ki he me’a ‘oku hoko ‘i he pongipongi ni. Ko e, ko e fakalahi ko eni ‘o e *Vote of no Confidence* ki he 10 na’e fai ia ‘i he Pule’anga ‘o ‘Akilisi’i pea na’e ‘i ai pē Palēmia he taimi ko ia he na’e Tokoni Palēmia. Ko hono ‘uhingá ke ‘oua ‘e lava ‘a e me’a ko eni ‘oku hoko ‘i he ‘aho ni. Ka ko e me’apango na’e lava pē ke ma’u e toko 10 ‘i he taimi ‘o e Palēmia ko ia. Neongo ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai na’e ‘i ai ha *Vote of no Confidence* ko au nau

hanga ‘o fa’u e *Vote of no Confidence* ‘o ‘oatu ki he Pule’anga ‘o ‘Akilisi hono tu’o uá. Na’e fakahū atu Falaite, he Mōnite pea pekia ‘a ‘Akilisi he Tūsite. Ko ‘eku ‘ai pē ke mou mea’i ‘a e hisitōlia e me’a ‘oku mahu’inga ‘aupito. Ko e ō mai ko eni ke fakatonutonu ‘i he Fale ‘Eiki ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano kākunga mo e 11 mo e, tau fai ki he Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea. Kapau te u fakafehu’i ki he Tokoni Palēmiá na’e ‘i ai ‘i he ‘aho ko ia. Ko e faka’uhinga ko eni ko ē ‘a e Tō Folofolá pea mou faka’uhinga pea mou ō ‘eke fakalao ‘a e Huafa e Tamá, ko e hā me’a ‘oku ‘ai ke ‘eke ai ki he ki’i me’a ko eni tatau ai pē pē ‘oku hā pē ‘oku hā ...

<005>

Taimi: 1115-1120

Lord Tu’ivakanō: ... monū’ia ‘a e kau Fakafofongá ke nau fakahoko honau fatongia, ‘osi ‘oku tau toki ō mai ki heni ke fakatonutonu, fakatonutonu e mafaí. Ko e me’a ia ‘oku hoko meí he 2010 ‘o a’u mai ki heni ko e mafaí. Ko e Pule’anga eni ‘o e mafaí, ko u tala atu ia.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, Pule’anga eni ‘o e kakaí pea ‘oku taki ai ‘Ene ‘Afió, ‘ikai ko ha Pule’anga mafai eni.

Lord Tu’ivakanō: Na’e fakanofu ‘a e Feitu’ú na ke ke tokanga’i ‘a e Pule’angá.

‘Eiki Palēmia: Ko ia

Lord Tu’ivakanō: Pea ko e Tu’í

‘Eiki Palēmia: Ka ko e hā ho palopalema mo íá?

Lord Tu’ivakanō: Ko e palopalema ia

‘Eiki Palēmia: ‘Io

Lord Tu’ivakanō: He ‘oku mou mavahe meí he Huafa ‘o e Tamá

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele,

‘Eiki Palēmia: Ko e ha ‘a e ...

‘Eiki Sea: Kātaki ‘oku fai e fakamalangá ki he Seá

Lord Tu’ivakanō: ‘Io, ko ia

‘Eiki Sea: Ke ke me’a mai kia au

Lord Tu’ivakanō: Kātaki pe Sea ko e tali pe ‘e me’a

‘Eiki Palēmia: Kapau na’e ‘i ai ha *Vote of no Confidence* kimu’a na’e hoko ai ha me’a pehé ni peá ke fakahoko mai. Ko e fē *Vote of Confidence* na’e ‘osi e *sign* e toko 10 pea tānaki ki he ...

Lord Tu’ivakanō: Ko u tui kapau te mou ‘eke pe ki he Kalaké na’e ‘i ai ha me’a pehé.

‘Eiki Palēmia: Hangē pe na’e faka’ekea ‘e he kau Fakafofonga e Tokoni Palēmiá ‘o ‘eke tatau atu pe ka koe. Ko fē kupu’i lao pe ko e fē *Vote of Confidence* na’e hoko ai me’a ko ena ‘okú ke fakamatalá.

Lord Tu’ivakanō: Ko e fē leva kupu’i lao ko ena ‘oku ‘uhinga ki ai e me’á. Ko hono, ko ‘ene fakakaukau pe ko ho’o fakakaukau na’e fakahoko ki ai ke ne fakahoko mai ki he Fale Aleá.

Hou’eiki, tuku mu’a ke fai e me’a ‘a e ‘Eiki Sea. Ko e Falé ni ko u tui he ikai ke kau mai ‘a e Fakamaau’angá ki he me’a ‘a e Falé. ‘Oku pule e Falé ki he’ene ngāué, Sea ko u kole atu ‘e au kuo fe’unga ‘a e tālanga ‘oku faí kae fakahoko mu’a ‘a ‘etau ngāue ‘atautolu he ‘e ‘osi pe ‘ahó ni ia te tau kei fakatonutonu pe. Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pe he toe tu’u hake. Ko ‘eku tu’u hake pe he ko e fehu’ia ‘a e motu’á ni pea mo Tongatapu 10. Kapau ko e ‘isiú ia Sea, ke hangē ‘oku pehē na’e ‘ikai ke ma loto ki ai. Sea ‘okú ma fakahoko atu ma loto ki ai, ke *confirm* ‘a e *endorsement* na’á ma fai ko ē, ke poupou atu ki he halafononga ke tau fou atu ai, mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, kapau na’á na fakamo’oni ‘i he tohí ke mahino na’á na mea’i ‘a e me’a ko ē ‘oku faí. Ko u tui ko e ‘ikai ko ē ke na fakamo’oni

Māteni Tapueluelu: **Ki’i** fakatonutonu Sea pea ko u kole pe Sea ko hono ‘uhingá ko e tu’utu’uni 84(C) kapau mu’a ‘e ‘ai ke toe mahino ange. Ko e tu’utu’uni ia ko ē ‘oku ‘eke’i Sea, kuopau ke fakamo’oni hingoa ha Hou’eiki Mēmipa Fili ‘o ‘ikai toe si’i hifo ‘i he toko 10 ‘i ha fokotu’u ‘i ha pāloti ke fakamālōlō’i ‘a e Palēmiá, kimu’a pea fakahū atu ki he ‘Eiki Seá. ‘Osi kakato e ‘elemēniti ‘oku fiema’u ‘e he laó Sea pea ‘oku fakamo’oni mai e toko 2 na’á na fakamo’oni. ‘Io ko e mo’oni ne na fakamo’oni kuo to’o ‘ena falalá. ‘Oku ‘ikai ko ha hopo hia eni Sea.

Ko e me’a ia ‘oku ui fakapālangi ia ko e *Vote of no Confidence*, ko e pāloti ke fakahā ‘a e kei poupou pe ma’u ‘a e loto tui ‘i he tataki ‘oku fai he Pule’angá. Ko e ‘uhinga ia, ko e me’a ia ‘oku ui ko e fokotu’u *it’s a motion*. ‘Oku ‘ikai ko ha hopo pea ‘oku mau fokotu’u atu Sea ‘oku ‘osi kakato e fiema’u ia ‘a e laó, ‘o tatau pe ia mo hono vakai’i ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Aleá pea ‘oku mau poupou atu Sea ke hoko atu ā e ngāué, mālō Sea.

Fehu’ia Pule’anga & tali pe na’e mea’i Tongatapu 5 ‘a e ngāue na’e fakahoko ‘i he Fokotu’u VONC

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe ko e ki’i fehu’i pe ia ‘e taha Sea pea u fe’unga atu au. Ko e ‘eke pe eni ia ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 pe na’á ne mea’i na’e ‘ikai ke ‘i heni ‘a e ongo Fakafofonga ko ení ‘i he taimi na’e tānaki atu ki ai ‘a e ngaahi fehu’i ko eni ‘i muí pe ‘ikai. Na’á ke fai e me’a ko ení ‘i ho ‘ilo’ilo pau pe na’e ‘ikai ke ke ‘ilo’i. Mālō Sea.

‘Aisake Eke: Tapu atu ki he Seá pea pehē ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Pule’angá pehē ‘eku fakatapu ki he Tama Pilinisí mo e Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpelé pea pehē ‘eku fakatapu ki he Fakafofonga ‘o e kakaí. Sea ko e fa’u ‘o e ngāue ko ení ne mau ngāue fakataha ‘i he Kupu 84(C). Ko e me’a ia na’a mau ngāue aí Sea koe’uhí ke mahino ko e ngaahi me’a

kātoa kuo ‘omaí ‘oku mau fakatatau ki he laó Sea pea ko e laumālie ia pea meí he me’a na’a mau fai ai e ngāué koe’uhí pe ko e kupu ko eni 84(C) pea mo ‘emau ngaahi fiema’u kehekehe felāve’i mo e ngāue ko eni felāve’i ‘i he pongipongi ni mālō....

<006>

Taimi: 1120-1125

‘Eiki Palēmia: ‘A ia Sea ko e, kātaki pe ke tali mai mu’a e fehu’i Fakafofonga. ‘A ia na’e taimi ko ē na’á ke ‘ave ai ‘a e *motion* na’á ke mea’i pe ‘ikai na’e ‘ikai ke ‘i heni ‘a e ongo Fakafofongá ‘i he taimi na’e tānaki atu ai.

‘A ia ko ‘eku ‘uhingá pe ‘a’aku ‘ikai ko ‘eku fehu’i atu eni ‘aku kātaki pe 7 ko ‘eku fehu’i eni ‘aku kia Tongatapu 5 he ko ia na’á ne fakahū mai ‘a e *motion*. Ko e ‘uhinga pe ia Tongatapu 7, ‘oku ‘ikai ko e talanoa eni ia ki ha me’a kehe pea ko e ‘uhinga pe ia pe na’á ne fai ‘ilo’ilo pau hono fakahū mai ‘a e tohí

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ki’i tokoni pe ki he Palēmiá

‘Eiki Palēmia: Mālō

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga pe ‘eku tokoní Sea he ko e fakapatonu e me’a ko ení. Na’á ku ‘uhinga ‘eku *sign* ko e mahino kia au ‘oku ‘ikai ke u kei falala he ko e ‘osi pe eni ‘etau *session* fakamuimuí pea na’á ku ‘ohake ‘ū me’a makatu’unga mālohi.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, tau foki tautolu ki he me’a na’e ‘osi mahino kia au

Paula Piveni Piukala: Ko ia, Ka ko ‘eku poini ko ē ‘a’akú ‘oku *irrelevant* ‘a e fehu’i ko ē ki he ‘isiu ‘oku tau talanoa ai, *very irrelevant*. Ka ko u *endorse* atu ‘eku fakamo’oní Sea

‘Eiki Palēmia: ... kātaki pe ka u fakatonutonu Sea. ‘Oku ‘ikai ke *irrelevant* ia kapau na’e fai ‘ilo’ilopau hano ‘ave ha fakamatala ‘oku hala. Ko e ‘uhinga ia ko ē, ko e ‘io pe koe pe ‘ikai ka ‘oku ‘i ai pe homou lēkooti na’e hā e taumu’á pea kapau ko ia ko e fo’i, ko e talí ia.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘osi mahino e poini ko ē

‘Eiki Palēmia: Ko ia mālō Sea

‘Eiki Sea: Kātaki pe ‘Eiki Nōpele ko u tui mahalo kuo fe’unga, ko e ‘osi eni e houa ‘e 1 ‘oku meimei vaeua e ‘ahó ‘oku te’eki ai ke tau hoko atu ki he’etau ‘asenitá.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu pe

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia kapau ‘oku ‘i ai ha poini fo’ou

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea, tapu mo e

‘Eiki Sea: Pea kapau ‘oku ‘ikai pea ‘e hā leva

‘Eiki Tokoni Palēmia: Poini fo’ou eni ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai

Taukave Pule’anga ke ngāue’aki ‘a e Tu’utu’uni Ngāue 84(b) ke fakafoki ‘a e Fokotu’u

‘Eiki Tokoni Palēmia: Pea kapau ‘oku ‘ikai peá ke fakahū au. Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea ka e ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Falé. Ko e poini ‘oku ou fokotu’u atú Sea ‘i he Tu’utu’uni Ngāue 84(B) (ii) palakalafi 2 Loma. ‘A ia ko e founa ia ko ē ke fakahū ai e ngaahi pepa ngāue kuo ‘osi fakamo’oni ‘oku ‘i ai e fo’i lea fakapilitānia *authenticated*. Pea ‘oku pou pou ki he ngaahi makatu’unga ‘o e fokotu’u ‘oku fakahokó. ‘Eiki Sea na’e *authenticate* nai ‘a e fakamo’oni ko ē kimu’a ha ‘aho 10. Ko ‘eku fokotu’u atú, ‘ikai, ko eni ‘oku talamai ia ‘e he Tu’utu’uni Ngāue ho Falé ‘Eiki Sea na’e ‘ikai kakato ‘a e fatongia ko iá. Ko u fokotu’u atu, fakafoki ‘Eiki Sea kae toki hoko atu ha ‘aho.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí: Sea, tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea ko e poini fo’ou eni Sea.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’ú na pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé

Lord Nuku: ‘O fai’aki pe tu’utu’uni e Feitu’ú na

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

Pou pou ki he fokotu’u ‘a e Pule’anga pea ke ngāue’aki ‘a e founa ngāue na’e ‘osi ngāue’aki mai he Fale Alea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fakahoha’a ‘a e motu’á ni ko hono ‘uhingá ko e, mahino pe ia ki he motu’á ni pea ko e fai pe eni ia he laumālie lelei, me’a eni ia kuopau pe ke ‘alu. Ka ‘oku tau sio lōloa atu pea ko u pou pou pe au ki he fokotu’u ko eni ko ē ‘a e Tokoni Palēmiá. Ka ko ‘etau sio lōloa ki he ‘etau founa ngāue ‘i he kaha’ú. Ko u fie fakamanatu atu pe Sea na’e ‘osi ‘i ai pe ‘a e *precedent* e ngaahi me’a na’e hoko heni. ‘A ia ‘oku lave ki ai e kupu si’i ko eni ko ē na’e lave ki ai ‘a e Tokoni Palēmiá ‘a ‘etau ngāue’aki ko ē hono fakahū mai ko ē ‘ū tohi tangí ki heni.

Fakahū mai foki pea na’e lahi hono *abuse* ko ē ‘ū tohi tangí pea na’e fiema’u ke tohi’i fakapapau ‘i he peesi kotoa ‘oku fai ai e fakamo’oni ‘a e ‘uhinga ‘oku fai ai ko ē ‘a e tohi tangí. Ko hono ‘uhingá ko e mahu’inga ‘a e ‘isiu ko eni ki he kakai ‘o e fonuá pea ke mahino ‘oku tau muimui ki he *procedures* mahino ‘oku tau fai ‘etau ngāue faka-Fale Aleá ko e kakai maama pea tatau pea mo e ‘uhinga ‘oku fili mai ai kitautolu pea falala mai ki ai e kakaí.

Ko e poini tatau pe eni Sea pea mo e ngāue ko eni, ki he motu’á ni ia ‘oku ou pou pou ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá pea ko e halafononga ki he kaha’ú ka toe hoko ha me’a pehé ni. Ko e tu’utu’uni ia ‘e aofangatuku ia ‘e he Feitu’ú na. Ka tau ‘ai ke ngali ko e ngāue ‘a e Fale Aleá he ko e *precedent* eni ko u ‘oatú

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí: ‘Oku tohi’í ke tohi he peesi kotoa

Paula Piveni Piukala: Kātaki pe he toe tu’u hake ka u ki’i tokoni atu mu’a ki he Minisitā. Ko e ‘uhingá ke fakanounou he tau hē holo he ma’ala’alá. Sea ko e te u ‘omai e fakapālangí ‘o fakatatau ki he

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí: ‘Oku ‘ikai, ko e tokoní ‘okú ke kole mai Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Sea ko hono ‘uhingá ke ‘omai e *clarity* ke ‘oua ‘e taki hala’i ho Falé Sea. Ko e fakalea ko ē he fakapālangí *authenticated document supporting the grounds of the motion, nothing to do with the signatory*. Ko ‘eku poiní nau ‘ohofi mai ‘eku *signature*, pea nau ngāue’aki e kupu si’i (ii) ...

<006>

Taimi: 1125-1130

Paula Piveni Piukala: ... Talanoa mai e kupu si’i 2 ia ko e *authenticated* ke ne *support* e *ground*, ‘a e makatu’ungá, *nothing to do with*. Ko au eni na’á ku *sign*, ‘oku ou ‘oatu e *endorsement* ‘eku *fully agree* ki he *document* ko ē.

‘Eiki Palēmia: Kole pe kia Tongatapu 7 ke toki folahi atu ki ai

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e hala ai Sea

‘Eiki Palēmia: Na’a ‘aonga ki he ‘etau aleá ‘oku fu’u lōloa mo’oni ‘aupito pe. Ko u tui Sea ko e ‘i ai ‘a e fo’i halafononga ‘e ua. Ko ‘etau tuku atu ke faitu’utu’uni ‘a e Feitu’ú na pe ko ‘etau *seek* ha *legal advice* ka tau ki’i mālōlō pea tau ha’u. ‘Ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ki he pule’angá pe ko e *which way* ka ‘oku fiema’u ke fai ha faitu’utu’uni ka tau ‘unu atu he ka ‘ikai ia te tau vilovilo pehē pe

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Palēmia. Na’e toki ‘osi pe ‘anenai ho’o me’a mai ‘oku ‘osi ‘omai hotau tala meí he Fakamaau’angá. Ko e me’a ‘a e Fale Aleá

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke, ‘e Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e me’a pe ia ‘a e Fale Aleá he ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o ‘omai ‘a e Fakamaau’angá ki he Falé

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu 11, fakatonutonu. ‘Oua te ke fa’a *make up words* ‘o pehē na’e ha’u meí a mautolu. Ke anga’aki, ‘oua te ke toe fa’a fai ia, ‘eke ki he Kalaké pe ko e hā e me’a ‘okú ke toutou pehē ai. ‘Ikai ke ‘i ai haku fo’i lea pehē ‘e taha. ‘Ai fakalelei ‘etau me’á. Ko e fie tokoni eni ki he Falé ke kole ki he Seá ke fai ā ha tu’utu’uni ka tau ‘unu atu

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku fu’u ngali vale ‘a e ‘ai ke tau ō atu tautolu ki he Fakamaau’angá ke ha’u e Fakamaau’angá ia ke fakatonutonu ‘a e Falé ‘oku tau’atāina mo ‘i ai hono laó

‘Eiki Palēmia: Ko e hā ko ā e me’a ‘okú ke vale lau aí, uehe kātaki ‘okú ke me’a’akí

Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ke fai ha ‘alu ia ki he Fakamaau’angá

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ki’i tuku mai mu’a ke u ki’i fakahoha’a atu

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ‘oku pehē ‘e he ‘Eiki Palēmiá ia ko e halafononga tokua ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha hala fononga pehē, ko e halafonongá

Eiki Sea: Mālō ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘osi fakahā mai pe ‘e he Konisitūtoné ‘Eiki Sea

Eiki Palēmia: Mahalo ‘oku fanongo *ear butt* mahalo, to’o e *earbud* ka ke fanongo mai.

Eiki Sea: ‘Eua 11

Eiki Palēmia: To’o ka ke fanongo, ko e me’a ia na’á ku ‘aiagé ke ne *seek* ha’ane *advice* ‘a e Seá pe ko ‘ene faitu’utu’uni. Ua pe ka tau ‘unu atu kimu’a. Hā e Fakamaau’anga ‘okú ke me’a ki aí.

Eiki Palēmia: Mālō ‘Eiki Palēmia

Lord Nuku: ‘E Sea

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Euá

Fokotu’u ke ngāue’aki ‘Eiki Sea hono mafai kae hoko atu ngāue ‘a e Falé

Lord Nuku: Tapu pe mo e Feitu’ú ba kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa Fale Aleá. ‘Eiki Sea ‘oku ou fakahoha’a atu i he Kupu 84 (D). Ne ‘osi fai e fatongia ko eni ko ē ‘o e fokotu’u ko ení ‘i he 84 (A) pea mo e (C). Ka ‘oku hanga leva ‘e he 84(D) ‘o ‘omai ‘a e mafai mo e me’a kotoa ki he Feitu’ú na ke ke hanga ‘o vakai’i ‘a e fokotu’u ko ē na’e ‘oatu pea ‘osi ko iá pea tufa.

Ko e me’a ko ē ko u hoha’a ki aí Sea he na’e ‘osi ‘oatu e fokotu’ú pea mou hanga ‘o vakai’i pea faka’atā ke tufa. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ko ē e hoha’a he pongipongi ní koe’uhí ko hono toe fokotu’u mai ‘ona ia. ‘Oku ou hanga ‘o fehu’ia ‘a e fakamo’oni ‘a e toko 10 koe’uhí ke hanga ‘e he Falé ‘o fakafehu’ia ‘a e toko 10 mo e taimi ‘enau fakamo’oni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ‘e tohi mai ‘a eni ko ē he Kupu 50(B) ke fai ha fokotu’u ke fakamālōlō’i ‘a e ‘Eiki Palēmiá. ‘Osi ‘oatu homau fatongiá, ‘oatu kiate koe ‘o a’u ki he 84(D) ko e mafai kotoa ‘oku ‘iate koe ia Sea. Pea na’e ‘osi ‘omai e ngaahi me’a kotoa ko ē na’e pehē ko ē ‘e he Feitu’ú na pea mo e Kalaké ke fai hono fakalelei’í. Pea mahino leva ia ‘oku kakato e me’a ko ē na’e ‘oatu.

Ko e pongipongi ní kuo fai mai e fokotu’u ia ‘o pehē na’e fakamo’oni e me’á ia ‘oku te’eki ai fa’u e tohi. Sea na’e fai e fakataha, pea mo e ngaahi makatu’ungá ‘o ‘uhinga ai e fakahū atu ‘a e ‘ū me’a ko ē na’e fakahū atú. Ka ko e me’a ‘oku fai ki ai e fakahoha’a atu ia ko ē he taimi ní ‘i he 84(D). Ko e Feitu’ú na ia ‘oku ‘i ai e mafai kotoa ko ē ko ē na’á ke hanga ‘o fakangofua ai ke tufa e me’a ko ení. Ko e ‘osi ia hono vakai’i ‘e he Kalaké pea mo e kau ma’u faka’ilonga lao ko eni ko ē ‘i he ‘ofisi ‘o e Feitu’ú na pea toki tufa mai ko ē ‘i he ‘aho ní. ‘Ikai ke u sio atu

au ia ‘oku hā ha fehalaaki e fakamo’oni. Ko e fiema’ú ke fakamo’oni ‘e 10, kakato ia. Fiema’u mo e makatu’ungá, ‘oatu mo e makatu’unga ‘e 7.

Ko u tui ‘oku kakato, ko e me’a ia ko ē ‘oku hanga ‘o fakafehu’ia ai he ‘aho ní Sea koe’uhí ko ‘etau hanga ‘o faka’uhinga’i pe ‘e kitautolu ‘o fakatatau ki he anga ko ē ‘etau fiema’ú ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou fakahoha’a atu ai ‘i he 84(D) he koe’uhí ko e Feitu’ú na na’á ke ‘osi hanga ‘o vakai’i e ‘ū me’a ko ení pea tufa mai ki he kau Mēmipá ke fai hono vakavakai’i Sea.

Pea ‘oku ‘i ai pe e founa ngāue ‘a e Feitu’ú na ko e mahino pe ki he Feitu’ú na, hoko atu e ngāué Sea. Pea ko u kole atu Sea ke faka’aonga’i ho’o mafaí koe’uhí kae hoko atu e ngāué Sea. Mālō Sea.

Fokotu’u kuo ‘osi fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e Lao kae hoko atu ā ngāue ‘a e Falé

Māteni Tapueluelu: Sea faka’osi pe kātaki, ke tānaki atu pe mu’a ki he Feitu’ú na Sea ko e mo’oni eni ko e vaha’a taimi ko eni na’e me’a atu ai ‘a e ongo Fakafofonga ko eni ‘oku fai e fakalavelave ‘o pehē na’e ‘i ai ‘a e makatu’unga ‘e taha na’e toki tānaki mai ...

<006>

Taimi: 1130-1135

Mateni Tapueluelu: ... kimui kuo na ‘osi fakamo’oni kinaua, na’e ‘i ai e fe meili’aki ‘a e mātu’a ko eni Sea. Lolotonga na’a na muimui folau atu he Feitu’u na. Na’a na, ko e ‘uhinga ia na’a na fakamo’oni ai, ka na folau. Ka mau fē ‘imeili ‘aki pe ‘oku tuku mai ‘ena falala, ko hono fakakakato e ngaahi. Pea kapau na’e tali ki ai ‘e lōlōa lahi ‘aupito ia Sea. Pea ko e mo’oni ia pea na falala mai ke fakakakato e ngāue ko e ‘uhinga ia na’e pehē ai ‘a e fo’i makatu’unga faka’osi. ‘Oku mau fokotu’u atu pe ‘emautolu Sea, ‘oku kakato e fiema’u ia e ‘elemēniti ‘o e Laó ke hoko atu ‘a e Falé, mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakatonutonu atu ‘e ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘oatu fakataha ia mo ‘eku fehu’i, ko e taimi ko ē ‘oku ai ha me’a ‘e fehalaaki ka ‘oku te fakatonutonu’ pea te toe ‘inisiolo (*initial*) ai. Ko e ‘uhinga ko kita. Ko e ‘uhinga ‘oku ou fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke kakato, na’e tonu ke na toe ‘inisiolo (*initial*) naua he fo’i fehu’i ko ē na’e tānaki atu.

Ko e anga ia ‘eku tui e motu’á ni ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke kakato e, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea, ke ‘inisiolo (*initial*) ko ha fakamo’oni mali. Ko e me’a ‘oku fokotu’u mai Sea ke fakakakato ange e fakamo’oni ‘e hongofulu ...

‘Eiki Palēmia: Sea

Mateni Tapueluelu: Pea kuo kakato Sea.

‘Eiki Palēmia: Kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 4 tuku ‘ene tukuhiho, ‘afungi pehē. Ko ha ko e fakamatala ko ‘ē ko e fehu’i atu. Ko e me’a pe ‘a koe pe teke tali pe ‘ikai.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ko ha ‘afungi. Ko e ‘afungi eni Sea hono ...

‘Eiki Palēmia: Hono tukuhifo ‘a e Nōpelé.

Mateni Tapueluelu: Tuku mai ‘a e fakamo’oni e toko ua ko e ongo fakamo’oni eni eni ‘oku na me’a heni Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ko ē ‘o pehē ko e ha, setifikeiti mali ?

Mateni Tapueluelu: Fakakakato atu e fakatonutonu Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oua te ke hanga ‘o fakamo’ulaloa’i pehē’i ha taha.

Mateni Tapueluelu: Kapau ‘oku na pehē ‘oku fakamo’oni loi e ongo Fakafofongá ‘oku ai e poini ka ‘oku na me’a heni ‘o fakahoko mai ko e mo’oni ‘oku na tui ‘oku ‘ikai ke toe falala’ia e fakahoko fatongia.

‘Eiki Palēmia: Sea, tuku pe ā ke mau faka’osi atu pea fa’iteliha e Feitu’u na ia.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ko ē ‘emau me’a na’e ‘eke ko eni ‘e he Tokoni Palēmia, ko e *validity* ‘o e fo’i *document given* na’e fakamo’oni ia. Hangē pe ko kitautolu, ka tau fakamo’oni ko e ‘u me’a ko ‘e e ‘oku tau fakamo’oni ai. Pea kapau ‘oku tātaki mai ha me’a ia, ‘osi ia ‘ene fakamo’oni ‘oku ‘ikai ke tonu ia. Pea hangē ko e me’a ‘a e ‘a Fohé, na’e tonu ke *initial* ange talaange, *I’m okay* mo e tātaki fo’ou.

He ko e ‘ikai ko e ‘eke’i eni ia ‘a e fakamo’oni ‘a 7 mo 10 ‘o ‘eke’i pe eni ia pe ‘oku *valid* kei *valid* ‘a e *document event* na’e toki tātaki hake ia he ‘osi ‘enau fakamo’oni. Ka ko u kole atu au Sea ‘oku mo’oni ‘aupito pe lau ia fu’u lahi ‘etau feme’a’aki heni. Kae vakai pe ko ē hangē ko e fokotu’u ‘anenai, pe ko ho toe feme’a’aki mo ho kalake pe ko ha pe ko ho faitu’utu’uni kae kehe pe ka tau nga’unu atu ā, mālō.

Faitu’utu’uni ‘Eiki Sea fekau’aki mo e Fokotu’u mei he Pule’anga fekau’aki mo e *VONC*

‘Eiki Sea: Kuo mou melie Hou’eiki, ko u tukuange pe ke mou laku mai homou ngaahi fakakaukau ki loto, ke ‘osi e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke tau toe tāla’a he Fale he halafononga ki mu’a. ka u kamata ā. Ko e makatu’unga fakalao ‘oku ne hanga ‘o fakaivia’i e ngāue e Fale Alea. Pea ko e makatu’unga ‘oku ne hanga ‘o fakaivia’i ‘etau ngāue ko ē e ‘asenita he ‘aho ni ‘oku to’o ia mei he Kupu 50 (B) ‘a e Konisitutone.

Kupu 50(B) (1). ‘Oku ne mai totonu faka-Konisitutone ki he taha Fakafofonga kotoa pe ‘i Fale Alea. Ko e totonu faka-Konisitutone, ke fakahū mai ‘a e fokotu’u ko eni he ‘aho ni. Pea ‘oku hanga ‘e he totonu faka-Konisitutone ko ia ‘o tataki ‘etau ngāue pea ‘oku ne hanga ‘o hulu’i mai ‘a ‘etau hala fononga ‘a ia ‘oku pou pou ki ai ‘a ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘i he tu’utu’uni fika 84A ‘o a’u ki he tu’utu’uni fika 84G.

Hou’eiki, ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ako he ‘e kau loeá ‘i he taimi ‘oku nau fuofua ako ai ki he lao. ‘Oku ai e fakahokohoko ‘a e ngaahi laó. Ko e lao mahu’inga taha, ko e Konisitutoné. Hoko

hake ki ai, ngaahi lao tahi 'e he Fale Alea. Hoko hake ki ai ko e ngaahi Regulation 'oku tali 'e he Pule'anga 'oku 'omai 'o fakapapau'i 'e he Fale Alea toki muimui atu ki ai 'a e ngaahi tu'utu'uni hangē ko 'etau Tohi Tu'utu'uni, ko e ngaahi tu'utu'uni mo e Manual 'a e Pule'anga 'i he Kapineti mo e ngaahi Potungāue mo e ngaahi policy 'oku tali 'e he Kapineti.

Sai, tau foki ki he 'uluaki mafai 'oku ne hanga 'o fakaivia'i e ngāue ko eni. Konisitutone Kupu 50(B), ko e *vote of no confident*, 'oku hanga 'o faka, 'oku ne fakaivia'i e kupu 50 (B) (1) ...

<007>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea: ... Ko e ngaahi fakangatangata ki hono fakahū mai 'oku ha ia 'i he Kupu 50B (2) (a) pea mo e (b). **Ko ha pāloti ke fakamālōloo'i e Palēmia kuo pau 'e 'ikai fakahoko kae 'oua kuo 'oatu ki he Sea 'o 'oua 'e toe si'i hifo 'i he 'aho ngāue e 5, ha fanongonongo 'a e taumu'a ke fakahoko 'a e fokotu'u ko ia.**

2A, 'osi fakahoko, na'e fakahū mai 'o 'ikai toe si'i hifo he 'aho 'e 5 hono fanongonongo atu ke tau fakataha.

B, kuo pau ke 'ikai ke ngaue'aki ia kapau na'e fakahoko 'i he loto 'i he māhina 'e hongofulu mā valu hili 'a hono fakahoko 'a e fili lahi. 'A ia ko e fili lahi eni 'i he ta'u 2017, 21. Novema 2021, lau mei ai māhina 'e 18 kuo kakato ia. Pe 'i loto 'i he māhina 'e 6 kimu'a e 'aho 'a ia kuo pau ke fakahoko ai 'a e fili fakata'ú ki he kupu 77 (1) pea 'i loto he māhina 'e 10 mā ua hili 'a e 'aho 'a ia na'e pāloti'i fakamuimui taha ai 'a e fokotu'u pehē 'i he Fale Alea.

'A ia 'oku 'uhinga eni na'e ai e fokotu'u 'i he 2023, 'i he 'aho 6 'o Sepitema, mei he 'aho 6 'o Sepitema 2023 ki he 'aho 6 'o Sepitema 2024, 'oku tapu ke fakahū mai ha fokotu'u ko e ngaahi fakangatangata ē. 'A ia 'o kapau 'e 'i ai ha fokotu'u 'e 'omai mei he vaha'a taimi 'aho 7 'o Sepitema 2024, fakataua ki he kupu ko eni he Konisitutoné 'oku 'atā ia. Ko e ngaahi fakangatangata 'oku hulu'i patonu mai pe he Konisitutoné he kupu (2)(b)'a 'etau Konisitutone.

Sai, 'oku ai ha ngaahi makatu'unga 'i he Konisitutone 'oku ne fakahalaki 'a e ngāue ko eni? 'Ikai. Koe'uhi ko e tu'utu'uni ko ē e Konisitutone pea 'oku poupu ki ai 'etau Tohi Tu'utu'uni, fiema'u ke fakamo'oni mai ha toko10. Tau vakai leva ki he peesi fika 2 ko eni 'a e Fokotu'ú ko e kupu ko e toko 10 'oku fakamo'oni mai ai. 'Oku 'ikai ke hanga 'e he Konisitutone 'o fakangatangata mai 'a e 'aho ko ē ke fakamo'oni ai 'a e fokotu'u ke hoko ai ko ha fokotu'u pea 'oku *valid*. 'O kapau 'oku tō loto pe ia 'i he ngaahi 'aho ko ē 'oku fakaivia'i 'e he Konisitutone.

Ko e me'a leva ke tau vakai'i 'a e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Tokoni Palēmia, fēfē leva 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga ia 'oku 'ikai fenāpasi ia pe 'oku toki tō mai ia 'amui kuo 'osi fakamo'oni 'a e Fakafofongá ia he toko 10 ko eni 'osi *valid*. Fehu'í leva, 'e malava ke hanga he ngaahi makatu'unga ko ia 'o maumau'i pe *invalidate* ha fokotu'u kuo 'osi fakaivia'i faka-Konisitutone 'i he 'eku vakai, 'ika'i. Koe'uhi, he ko e fiema'u ko eni ke 'omai ha ngaahi fakamatala 'oku fakamo'oni'i ko e fiema'u ia 'etau Tohi Tu'utu'uni pea 'ikai te ne lava ia 'e ia 'o liukava'i e Konisitutone mo e *valid* 'a e fokotu'u na'e 'omai faka-Konisitutone.

Tu'utu'uni Sea fekau'aki mo e kupu 84(b)(2)(2)

Ko e poini hono 2, ‘oku fekau’aki ia pea mo hono mo e kupu 84 (B) (2) (2) fakaloma, ‘a ia na’e me’a ‘aki mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā fekau’aki pea mo e *authenticate* ‘o e ngaahi *document* ko eni ‘oku poupou. Hou’eiki ‘oku fekau’aki ia pea mo hono *authenticate* kuo fakapapau’i ‘a e ngaahi fakamatala kuo ‘omai ke fakaivia’i ‘aki ‘a e Fokotu’u. Ko e ngaahi me’a ko ia na’e ‘osi fai ‘e he fefokifoki’aki pea mo e ni’ihi ‘oku nau fokotu’u mai ‘i he taimi na’e *vet* ai ‘e he Kalake ‘a e fokotu’u, kuo ‘osi kakato ia.

Tu’utu’uni Sea fekau’aki mo e Kupu 11-13 ‘oku taukave’i mai ‘e he Pule’anga

Ko e me’a ko u fehu’i ki ai pe ko fē kupu ‘oku me’a mai ...

<007>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Sea: ... me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘oku maumau’i ‘i he’etau vakai pea ‘oku tau fakatokanga’i he ‘aho ni Hou’eiki ‘oku ‘ikai ha kupu ia ‘e maumau. Neongo iá ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘a e ngaahi kupu ‘i he Konisitutone ‘o ha’iha’i mai eni ki ai ‘a e *natural justice*. ‘A ia ko e kupu fika 11 ki he 13. Hou’eiki ko e kupu 11 ki he 13 fekau’aki ia pea mo e ngaahi tu’utu’uni ki he Fakamaau’anga.

Mahino pe ‘a e pule 3 e fonua ni ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga eni ko e Fale Alea ‘eni. ‘Oku tau toki Fakamaau’anga pe ‘o kapau ‘oku tau ngāue’aki ‘a e kupu ‘o e Konisitutone fekau ‘aki pea mo e *impeachment* pe ko hono faka’ilo faka-Fale Alea ha taha. Hala ke hoko ha ‘asenita pehē ‘ahó ni. ‘I he ‘ene pehē ko e kupu 11 ki he kupu 13 ‘o e Konisitūtone ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i ‘ana pea mo e ngāue ‘oku fakaivia’i kitautolu he kupu 50(B).

Pea kapau te tau ngāue’aki ‘a e ‘ilo fakalao fakalatina ‘oku ui ko e *generalia specialibus non derogant*, ‘oku ‘uhinga ia ke ‘omai ha kupu fakalao ‘o fekau’aki mo ha me’a ‘oku fālahi hono faka’uhingá ke fakatonutonu ‘aki ha me’a ‘oku fāsi’i pea ‘oku mahino ‘ene ‘uhingá. ‘E ‘ikai ke tau lava ‘o ngāue’aki ‘a e kupu 11 ki he 13 ‘uhinga ia ki he Fakamaau’anga ke pule’i ‘aki ‘a e kupu 50(B) ‘oku fakapatonu ki he totonu faka-Konisitutone ‘a e kau Fakafofonga ‘o fekau’aki mo e ngāue e Fale Alea.

Faitu’utu’uni ‘Eiki Sea ‘ikai ha kupu ‘e maumau pea ko e totonu fakakonisitutone kau Fakafofonga ke fakahu mai Fokotu’u *VONC*

‘A ia ‘i he’eku vakai, neongo ‘oku tō kehekehe e ngaahi ‘aho ko ē ‘oku ‘omai ‘oku ‘ikai ke ai ha kupu te ne hanga ‘o *invalidate* ‘a e *validity* pe ko e mo’oni ‘a e tohi fakahū mai ‘osi kakato ‘ene naunau ‘o fakatatau ki he Konisitutoné ‘a ia;

1. Fakamo’oni mai e toko 10.
2. ‘Oku ‘omai ‘i he taimi kuo ‘osi faka’atā faka-Konisitutone.

‘O kapau na’e fakamo’oni e ongo Fakafofonga ‘i tu’a ‘i he taimi ‘oku tuku mai ‘e he Konisitūtone ke faka-Konisitūtone ‘ena fakamo’oni ko e taimi pe ‘e toki maumau ai ‘ena fakamo’oni fakatatau ki he Konisitūtone. Kā koe’uhi na’a na fakamo’oni ‘i loto pe ‘i he taimi ‘oku tuku mai ‘a ia ko ha ‘aho hili e ‘aho 7 ‘o Sepitema 2024. ‘I he’eku lau fakamo’oni faka-Konisitutone pea ‘oku ‘atā pe ia.

Neongo ia Hou'eiki, koe'uhi 'oku fiema'u ke 'oua 'e toe ai ha tāla'a 'i he me'a ko ení. 'E malava pe, 'e holomui 'o kapau 'oku loto ki ia e toko 10 'a e poini ko ē 'oku fai ki ai e tālangá mo e fakafekiki he 'oku kei toe pe e ngaahi makatu'unga. Ka 'o kapau 'oku nau loto pe ke hoko atu, 'e tō leva fakamamafá ki he'eku fai tu'utu'uni 'o fakatatau ki he kupu (1) (2) ko 'eku faka'uhinga 'oku 'ikai maumau ha me'a heni.

'O makatu'unga 'i he *criteria* 'oku tuku mai 'e he Konisitūtone koe'uhi ko 'eku tuí ko e fokotu'u ko ē 'oku faka'atā pea fakaivia'i e ngaahi Konisitūtone . 'Oku ne fokotu'u mai e faingamālie ke pule mo taki e Pule'anga 'o makatu'unga he tokolahi 'a e loto ki ai 'a e Fale Alea. Ko e ivi faka-*Excutive* 'oku fanau'i ia mei he loto ki ai 'a e tokolahi 'o e Fale Alea. Ko e 'uhinga ia 'a e 50B lolotonga e siate folau 'a e Fale Alea mo e Pule'angá hili ha fili lahi.

Fakafaingamālie'i'a e Konisitutone, 'a e *vote of no confident* ke fakapapau'i 'ikai toe veiveiua 'oku kei ma'u pe 'e he taki e Pule'angá 'a e *confident* pe ko e poupou 'a e tokolahi 'i Fale Aleá ko 'ene nounou'ia. 'E 'ikai te tau hanga 'o to'o 'a e totonu faka-Konisitutone 'o ha Pule'anga ke taki 'aki e *democratic mandate* pe ko e ivi 'a e Pule'angá 'aki ha me'a fakatekinikale.

Ko e totonu faka-Konisitūtone eni ke fakapapau'i 'oku kei ma'u pe 'e he Pule'anga mo e 'Eiki ...

<007>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Sea: ... Palēmiá 'a e poupou e tokolahi 'a e kau Fakafofonga na'e fili fakatemokalati ke nau tataki e fonuá ni 'i he Fale Aleá pea mo e loto Kapinetí. Mahu'inga 'aupito ke tau fakatokanga'i ko e taumu'a ē ngāue e 'aho ní. 'Oku 'ikai ke tau to'o fakafo'ituitui ha me'a pe tukuhifo ha taha. Ko e totonu ke Palēmia pe taki ha taha 'i he fonuá ni 'oku 'i he tokotaha kotoa pē 'oku fili mai ki he Falé ni pea 'oku fiema'u ke ma'u 'e he tokotaha ko iá 'a e mafai 'oku foaki 'e he tokolahi taha 'o e Falé.

Tui 'Eiki Sea 'ikai ha toe 'uhinga ke tali ngāue 'a e fonua

Ngaahi tu'utu'uni ko ē 'oku ne hanga 'o tataki 'etau feme'a'akí 'oku ne poupou'i 'a e fo'i tefito'i tui ko iá pea 'oku mahu'inga ke 'oua te tau 'omai ha ngaahi 'uhinga kehe ke fakahalaki 'a e ngāue fakatemokalati 'o e 'ahó, 'oku mahu'inga pe 'oku kei ma'u 'a e tui ko ení he Falé pe 'ikai. Kiate au 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u 'uhinga lahi ke tau toe toloi e ngāué ni kae tali e fonuá mo e Hou'eikí. Tau fai e ngāue ko ení 'aki e loto ma'a, tataki 'aki homou ngāué 'aki e laumālie e 'Otuá pea mo e loto tau'atāina, 'ikai toe filifilimānako. Kiate au ko e *Vote of No* Konifitení neongo 'oku ne hanga 'o tukuhifo ha Pule'anga ka 'oku kei hoko atu pē pule 'a Tupou pea mo e Fale Aleá fakatatau ki he *process* he 'oku 'omai pē faingamālie ke tau toe fili 'o kapau te tau a'u ki ai. 'Ika ke maumau ha me'a.

Hou'eiki ko 'eku faka'amú ke 'osi pē ngāue ko ení he 'aho ni. Tau lau 'a e Fokotu'ú, tau lau e Talí, tau feme'a'aki pea tau pāloti. 'Ika ke u fiema'u Hou'eiki ke toe 'ova e ngāue ko ení ki 'apongipongi. Te tau fakataha pē kae 'oleva kuo mahino 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'etau Fale Aleá pea mo e Pule'angá. Tali mai 'a tu'apule'anga, tali mai 'Ene 'Afió, hou'eiki mo e kāinga 'oku nau fakaongoongo mai ke tau fakamahino'i he 'aho ni 'a e loto e Fale Alea 'o Tongá. Tau foki ki he'etau Tohi Tu'utu'uní, ko 'ene 'osi pē hono lau e Tohi Fokotu'ú mo e Tohi Talí te u tuku

atu e faingamālie ke mou fakamalanga. Tau ngāue'aki pē lea faka'ei'eiki, tauhi e molumalu 'a e Falé tau faka'apa'apa pē pea mo nofo pē 'i loto he taimi 'e tuku atú.

Ko homou faingamālié 10 pē, miniti pē 'e 10 takitaha. Ko 'ene 'osi pē ho'o faingamālié ko ho'o 'osí ia. Mahino mo potupotu tatau e ongo tafa'akí, ko 'eku loto pē ke tau hoko atu ki he pālotí ko 'etau hoko atu ia ki he pālotí. 'E 'ikai ke toe 'i ai ha'uhinga ke toe toloi e me'a ko ení Hou'eiki. Ko u fakamālō atu ki he mou kātaki pea mo e feme'a'akí. 'E toe miniti 'e 10 ko eni ke tau mālōlō he 12 te u kole ki he Kalaké ke tau kamata 'aki hono lau 'a e Fokotu'u ...

Kole Pule'anga ke mālōlō 'a e Fale & pou pou mei Tongatapu 4 ke kamata e ngaue lau e Fokotu'u

'Eiki Palēmia: Kole atu Sea ke tau ki'i mālōlō, na'e fu'u lahi 'etau lele ta'etuku 'anenaí. Tau ki'i mālōlō pē pea tau toki hū mai he 2 'o lau, 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema e laú. Ko u tui na'a houa 'e 1 pe ia pea tau hoko atu ai. Mālō atu Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē Feitu'u na, 'oku mau pou pou atu ke ki'i kamata mu'a e ngāué Sea. Ko e miniti 'e 10 ia ki hono lau mai e me'a ko ē ko e me'a lahi ia Sea, ko e taimi lahi ia Sea. Ko e kole atu ke kamata e ngāué ia, pou pou atu pē, mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko u tui mahalo 'oku sai pē ke tau hoko atu pe 'oku toe pē miniti 'e 10.

Fakafisi 'Eiki Palēmia mei he lakanga Palēmia 'o Tonga

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tuku pē mu'a ke fai ha ki'i fakahoha'a vave pē. Sea ko e 'aho fakaloloma eni, 'aho eni 'oku tau fakataha mai ai ke alea'i ha Palēmia 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe pea ko e 'aho ni 'oku tau fakatahataha mai ai. Fakatauange pē hangē ko ho'o me'á, fai 'aki e loto hangamālie ka 'oku 'ikai ko e loto ...

<001>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Palēmia: ... 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi loto he taimi ni'ihí 'oku ne hanga 'e ia 'o kuihi kitautolu mei he ngaahi lelei 'oku hokó. Hangē pe ia ko ha'atau ki'i matasio'ata pe ko e alā me'a pehē 'oku 'ulí, tatau ai pē ha me'a 'oku ke sio ki ai 'e kei 'uli pe ia. 'Ova eni he ta'u 'e tolu 'emau lele mai he Pule'angá, faipē 'a e ngāue langafonuá hangē ko e *fiber*, hangē ko e falemahaki 'o Vava'u, te u langa ko eni e *dialysis*, 'ova he peseti 'e 10 e COLA, taki peseti 'e 10 'a e kau neesí kae 'uma'ā e kau faiakó, fokotu'u e ako tokamu'a 'e 48, langa e Kolisi Tongá 'enau ako nofoma'u kae 'uma'ā hono langa e 'api neesi fo'ou. Pea mo e fokotu'u ko ia e 'univēsiti fo'ou na'e toki *graduate* mei ai pe na'e ma'u faka'ilonga mei ai 'a e toko 1200 tupu 'i he uike ko eni na'e toki maliu atú. 'Oku 'ikai foki ke ngalo mo 'etau toe lava 'o fokotu'u 'etau *US Embassy* ...

Lord Tu'ivakanō: Sea, kātaki fakamolemole pē. 'Oku fiema'u ke hoko ke fai e me'a ko ení, 'oku hangē eni ia ha fakamatala, 'oku 'ikai ke u 'ilo pe ko e 'ai ke fakaloto'i 'a hai ka ...

'Eiki Palēmia: Kapau te ke ...

'Eiki Sea: Kātaki 'Eiki Nōpele ...

Lord Tu'ivakanō: Toki, 'e tuku mai 'e he Feitu'u na 'a e taimi ke fai ai 'e toki, ke 'osi hono lau ...

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'oku ou tali pē ke me'a mai e 'Eiki Palēmiá 'oku kei toe 'ene taimí.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Mālō pē ko e pangó pē kuo ngalo 'a e ngaahi lelei. Ko hoku tokoua Fakafofonga Tongatapu 5, 'oku 'i ai pē foki 'ema konga mei Hihifo. Ngāue'aki ho taukeí, ho 'iló, 'oua te ke fakafalala koe ki ha Nōpele ke ne ha'u 'o talaatu e me'a ke faí. Pea ka 'i ai ha ki'i lelei he ngaahi ngāue ko ení 'oku tau tuku pē ki he 'Afio na.

'I he 'ahó ni 'i he loto faka'apa'apa ki he 'Ene 'Afíó mo e ma'uma'uluta mo e lelei fakalukufua 'a hotau fonuá ni pea mo 'eku 'ofa lahi kia kinautolu na'a mau tu'u fakatahá, kae 'uma'ā foki 'a e kau Nōpele mahino pē na'a nau si'i manavahē pea nau 'unu aí. Tuku ā ke u fua 'e au 'a e mamahí. Tuku ke u holoholo'i 'a e matasio'atá na'a tau lava ā 'o sio ki ha me'a 'oku lelei angé. Na'a te pehē ko e fonuá ni 'osi foaki mai 'a e tau'atāiná tā 'oku 'i ai pē 'a e kei fakapōpula. Tuku ā ke u to'o 'a e fo'i fakaponá ka mou tau'atāina homou filí.

Ki hoku vāhengá Tongatapu 3, mate he 'ofa atú. Kole fakamolemole kae tuku ke u afe hē, he 'oku mahu'inga ange e lelei fakalukufuá ka ko 'eku fatongia ma'a moutolú 'e hoko atu pē.

Ko ia ai Sea 'oku fakahoko atu ko e motu'á ni te u fakafisi atu mei he Palēmia 'o Tonga. Fakatatau ki he Konisitūtoné Kupu 50 (2)(c), *effective immediately* he 'ahó ni.

Matu'aki hounga'ia e motu'á ni he ngaahi lotu mo e pou pou kuo tataki kuo pulupulu 'aki 'a e motu'á ni, he taimi na'a te hoko ai ko e Palēmia 'o Tonga he falala na'e tuku mai ki he motu'á ni na'a ne fakai via ...

<001>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia: ... ai ke u fakahoko 'a e fatongiá ki he lelei taha 'aki 'a e tuku ingata hoku iví mo hoku lotó 'i he mafai faka-Konisitūtoné.

'Ofa lahi atu ki he Tokoni Palēmiá, Hou'eiki Kapinetí, 'Eua kae 'uma'ā foki 'a *Dulcie* mo Vava'u 14. 'Ofa lahi atu ki he kau Nōpelé, fakatauange pē 'e 'i ai ha taimi te tau ngāue fakataha ai. Ko e faingamālie eni kau Fakafofonga e Kakaí fai ai ha sio ko e hā ha ki'i me'a si'isi'i 'oku tau kehekehe ai, kuo taimi ke tau talatalanoa. Pea kapau 'oku lava'i 'e he Hou'eikí 'o fakatahataha'i kinautolu 'i he ngaahi me'a ia 'oku toe lahi ange 'ia tautolu, 'oku 'ikai ke 'ilo pe ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tau lava'i ai hotau ngaahi lotó. Sea 'ofa lahi atu, fakamālō atu he ma'u faingamālié pea ko e tatau atu ia 'a e motu'á ni mei he Palēmia 'o Tonga. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmiá koe'uhí ko 'ene me'a he pongipongi ní, lototō pea mo fakafisi mai ki he lakanga ko eni e 'Eiki Palēmiá. Hou'eiki fakatatau ki he Konisitūtoné ko e ngāue ko ení ke fakakakato ki he 'Ene 'Afio. Toloí e Falé ki he 2.

(Na'e toloi 'a e Falé ki he 2.)

<001>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Na'e toloi mai 'a e Fale ki he 2, koe'uhí ko 'etau 'asenita fika 4, makatu'unga 'i he me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'o fakafisi mai 'i he'ene lakanga ko e Palēmia ki he Fale Alea. Na'a tau ngāue'aki aipē 'a e taimi mālōlō ke fakahoko eni ki he 'Ene 'Afio 'o fakatatau ki he Konisitūtone, pea ko e tohi eni mei he 'Ofisi Palasi kuo ma'u mai ki he 'Ofisi 'o e Sea. Te u kole ki he kalaké ke lau.

Tohi mei he 'Ofisi Palasi fekau'aki mo e Tohi Fakafisi Palēmia 'o Tonga

Kalake Tēpile: Tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Fale, kae 'atā ke lau 'a e tohi ko eni. 'Ulu'i tohi mei he 'Ofisi 'o e Palasi.

'Aho Mōnite 9, Tisema 2024

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,
'Ofisi 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea,

Re: *Tohi Fakafisi 'a Hon. Hu'akavameiliku mei hono lakanga ko e Palēmia 'o Tonga:*

'Oku ou faka'apa'apa ke fakahā atu kuo ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Palasi 'i he 'aho ni, Mōnite 9 'o Tisema, 2024 'a e tohi 'a Hon. Hu'akavameiliku ki he 'Ene 'Afio, King Tupou VI, ko 'ene fakafisi mei hono lakanga ko e Palēmia 'o Tonga.

Kuo mokoi 'a e Finangalo 'a 'Ene 'Afio ki he fakafisi 'a Hon. Hu'akavameiliku mei hono lakanga, ko e Palēmia 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,
Sione U. Fifita. (*Fakamo'oni*)
Sekelitali ki he 'Ene 'Afio.

Mālō 'Eiki Sea.

Tu'utu'uni 'Eiki Sea ke faka'atā ngaahi tohi ko ení ke hoko ko e ngaahi *public document*

'Eiki Sea: Hou'eiki makatu'unga 'i he tohi ko eni, 'oku ou to'o ai 'a e 'asenita fika 4.1 mo e 4.2 mei he'etau 'asenita, pea te u tu'utu'uni heni ke hoko 'a e ngaahi ngāue ko eni ko ha 'u tohi 'oku faka'atā atu koe'uhi ko e lelei fakalukufua 'a e fonua. 'A ia ko hono fakalea 'e taha, 'e hoko 'a e ngaahi tohi ko eni ko e ngaahi *public document* 'i he lekooti 'a e Fale Alea. Koe'uhi na'e te'eki ai ke tēpile'i 'a e ngāue ko eni, ka koe'uhi ko e 'uhinga ko e mahu'inga 'a e ngāue ko eni, 'oku fiema'u pē ke 'ata ki tu'a 'etau ngāue, 'oku ou faka'atā ai ke hoko ko e lekooti 'a e Fale Alea, neongo 'oku te'eki ai ke lau. Pea he'ikai ke tau tēpile'i koe'uhi ko e makatu'unga hono tēpile 'i he lakanga Palēmia, 'a ia kuo 'osi fakafisi.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea founa ngāue ki hono fili ha Palēmia fo'ou

Hou'eiki te tau hoko atu leva ki he toenga 'o e ngāue 'oku hanga mai ki he Fale Alea, 'a ia koe'uhi 'oku 'atā 'a e Sea 'a e 'Eiki Palēmia, te u vakai leva ki he ...

<002>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Sea: ... Konisitūtone. 'A ia 'oku hā 'i ai 'a e hala fononga ki hono fili ha Palēmia fo'ou 'oku hā pe ia 'i he *schedule* fakatatau ki he Kupu 50(A). 'A ia 'oku fiema'u ke fanongonongo atu 'i loto he 'aho 10 mei he taimi 'oku 'atā ai e Sea ki he Palēmia tau lau ia ko e 'aho ni 'aho 'uluaki 'apongipongi. 'E toki 'oatu e ngaahi fakaafe ki he kau Fakafofonga ke 'omai ha'amou fokotu'u 'o fakatatau ki he Konisitūtone.

Ko e taimi 'oku tuku mai he Konisitūtone ko e 'aho 'e 14 ke fakahū mai ai ha'amou fokotu'u *candidate* ki he lakanga 'o e Palēmia. Ko e 'aho 'e 14 ko eni 'oku ngalingali 'e 'osi hono lau ki he 'aho 23 'aho Monite 'o Tisema. 'I he 'ene pehē te u toloi fanongonongo leva 'etau Fale ke tau fakataha he 'aho 24 'o Tisema 'o toki fakakakato ai 'a 'etau fatongia fakatatau ki he Konisitūtone. 'A ia 'oku hā mahino pe ai ko 'ene hili pe 'aho 'e 14 'oku tuku atu e faingamālie ke mou 'omai ha fokotu'u. Kuo pau ke tau fakataha 'o fili 'i loto he 'aho 'e 3 mei he 'aho ko ia. Ko 'etau tu'utu'uni ia Hou'eiki. Pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha 'asenita ke tau tālanga'i kapau 'oku 'i ai ha'amou fehu'i ke fakama'ala'ala ko e faingamālie eni tuku atu, me'a mai Tongatapu 7.

Tokanga Tongatapu 7 fekau'aki mo e kupu 84(f)(2)

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Faka'apa'apa lahi ki he Palēmia pea mo e fakakaukau fakapotopoto ki he'ene fakafisi. Sea 'oku ou 'ohake pe me'a ko eni ki he tokanga e Fale ni as a *point of law*, he 'oku ou, na'a ku fakakaukau ke tukuange pe. Ka 'oku lalave pe he'eku fakakaukau Sea e mahu'inga 'a 'etau fakamā'opo'opo pe.

Sea ko 'eku fie 'ohake ko 'eku fehu'i atu kia koe ke ke fakama'ala'ala mai. Ko e fakalea ko ē Kupu 84(f)(2) 'oku pehe ni "Kuo pau ke fakahoko 'a hono alea'i 'o ha Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia 'o 'ikai ko ha toe 'asenita kehe 'i he taimi 'e fakahū ai ha

fokotu'u pehē ki he 'asenita 'o e Fale Alea, kae 'oua leva ke mahino 'o e tu'utu'uni aofangatuku ki he fokotu'u".

Ko u hoha'a ki ai Sea he ko e 'uhinga, 'oku toki hū mai e fakafisi ia 'oku 'osi faka'asenita'i mai 'o fakatatau ki he lao Sea. 'Oku ou manavasi'i ke tau, hangē 'oku *miscarriage* hangē 'oku tau kamata e fo'i *process* pea tau *attend* tautolu ia ki he fo'i 'asenita kehe Sea. Ko e fakafisi *that is a different* 'asenita, *process* ia 'i tu'a he vaha'a e Palēmia mo 'Ene 'Afio.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki pe ka u ki'i fakatonutonu atu Sea. Kātaki ko e laumālie tatau pe ke ma'ala'ala 'etau ngāue. Ko 'eku fakatonutonu Sea 'o hangē ko ho'o me'a ko ē fakama'ala'ala 'anenai. Ko e taimi pē ko ē 'oku fokotu'utu'u ko ē he mahino ko ē 'a e lao 'oku mu'omu'a e Konisitūtone pea tau 'alu hifo ki he lao 'oku paasi 'i Fale Alea, ha'u ki he *Regulation* pea toki hoko ki he ngaahi tu'utu'uni. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea. 'E kei ma'olunga pe 'a e Konisitūtone hangē ko ia na'a ke me'a'aki, tau foki he Kupu 50(B) mo e (A). Ko e ki'i fakatonutonu pe ia Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pe au ki he Minisitā ke ma'uma'u lelei pe he, kae 'oatu 'eku fakakaukau he 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku mamūsia heni, he te tau lau 'a 'etau fo'i *u-turn* ko eni ko e hā?

He ko hono kehekehe eni Sea, Kupu 50(A) mo e Kupu 50(B) 'a e Konisitūtone Sea. 'Oku hanga he Kupu 50(A) 'o tuhu'i mai 'a e founa ko e fo'i *process flow* fo'i founa ko ia 'a ē ko ē 'oku ne 'ave ki he tēpile 'uluaki, 'ave ki he tēpile 'uluaki. Ko e fakalea eni 'e Sea ko e Palēmia, 'ai 'e Kalake ke tu'uma'u pe ko e 'uhinga ke tau luelue pe ke mahino pe 'a e poini 'oku ou hanga 'o 'ohake telia na'a tau hoko atu 'o tau maumau'i ai 'a e lao.

Kupu 50(A) 'e Sea 'oku ne 'omai 'e ia 'a e founa ngāue kehe. Kupu 50(B) 'oku ne 'omai 'e ia e founa ngāue kehe. Ka ko e poini foki 'oku ou hanga 'o 'ohake 'oku 'osi *activate* e kupu...

<003>

Taimi: 1410-1415

Paula Piveni Piukala: ... 50b ia 'o fakatatau ki he Tohi Tu'utu'uni, 'osi *active* ia. Pea 'oku hanga leva 'e he Tohi Tu'utu'uni ia 'o ta'ofi e Fale ni ke toe 'omai ha 'asenita fo'ou 'o hangē ko e me'a ko eni na'e hoko mai he pongipongi ni.

Ka ko e *pathway* kau 'oatu 'a e *pathway* ko ē ko ē 'oku 'omai 'e he kupu 50(b) ke tau sio ai pea mo e *pathway* ko ē 'oku 'omai 'e he kupu 50a. 'Alu hifo ki he *pathway* ko ē kupu 50(b). He ko hono 'uhinga kuo 'osi *activate* ko 'eku faingatā'ia Sea he kuo 'osi *activate* 'osi *active* e fo'i *process* ta'ofi tautolu. Pea ko e kupu si'i (3) 'o e 50(b) 'oku pehē hono fakalea. Kapau 'i loto 'i he houa 'e 48 'o e fakata'e'aonga'i 'o e fakanofa 'o e Palēmia mo e kotoa 'o e kau Minisitā. Ko 'eku 'uhinga eni Sea kuo pau ke tau fakakakato 'a e fo'i *process* 'o e kupu 50(b) he na'e 'osi 'asenita ia he pongipongi ni.

Ko e 'oatu pē 'eku fakakaukau Sea ko e 'uhinga pea 'oku 'omai e fo'i houa pē 'e 48 ke tau fokotu'u ki he 'Ene 'Afio ha Palēmia ke ne hoko atu he 'etau fou ko ē ko ē he kupu 50b. Fo'i houa pē 'e 48. Sai, pea 'oku pehé ni leva Sea. Kapau leva 'e 'osi 'a e houa 'e 48 'oku te'eki ai ke tau loto taha e Fale Alea ni ki ha Palēmia, 'oku 'oange leva 'e he Konisitūtone, 'alu hifo ki lalo he kupu, 'oku 'i he Tu'i ke ne fakanofa ha Palēmia Fakataimi, veteki mo Fale Alea fo'i

māhina ‘e 3 pea ui e fili lahi. Ko ‘eku ‘uhinga Sea he ko e ‘uhinga ko e halafononga ia ‘oku tofi mai. Pea ko ‘ene fakanofa ko ia ‘e he Tu’i ha Palēmia Fakataimi, kupu si’i ‘oku pehē mai leva, ‘i ha femahino’aki leva ‘a e Palēmia Fakataimi pea mo ‘Ene ‘Afio ke ne fokotu’utu’u ha Kapineti ke na fokotu’utu’u ha Kapineti ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ke fakakakato ‘aki e fo’i *process*.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku kole fakatonutonu ki he Fakafofonga kātaki pē ‘e laumālie lelei. Ko e ki’i, ko e fakatonutonu pē Sea ko e ...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole atu ke ke ta’ofi mu’a e Minisitā kae ‘oleva ke ‘osi he ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ke tau fakakikihi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai. Ko e fo’i ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘etau feinga eni ke tau kumi ha maama he ko e me’a pē ‘oku ou fakamatala ko e me’a pē ‘oku ‘omai he Konisitūtone.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fakatonutonu he ‘oku lele mai ‘a e, ‘a e Fakafofonga ia tapu ange mo ia ‘i he kupu 50(b) kapau ‘e fai ha vouti ke fakamālōlō’i e Palēmia. Kuo tau ‘osi mavahe tautolu mei ai ‘Eiki Sea. Ko e fakatonutonu ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga, te’eki ai ke kakato ‘osi *activate* ia. Na’a tau hū mai tautolu he pongipongi ni ‘oku ‘osi ‘asenita ia, ta’ofi tautolu ‘e he lao ke tau toe ‘omai ha ‘asenita fo’ou pē makehe, kae ‘oua’ leva kuo aofangatuku ‘a e *VONC*. Fo’i me’a ia ko ia ‘oku ‘ikai toe fiema’u ia ke tau fakakikihi ai.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i fakatonutonu pē.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poini ko ē he ‘osi ko ē ko ē, ‘osi ko eni ‘ene fakafisi, te’eki ai ke tau fakakakato ‘a e fo’i *miscarriage* ko eni hangē ha fo’i ...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘oku te’eki ai ke tau fakahā loto ke fakahoko ‘a e *VONC*. Pea ko ‘eku fakatonutonu ia kuo ‘osi e me’a ko ia ‘oku tau alea ki ai, kae fakahoko ā ho’o tu’utu’uni Sea ka tau mālōlō. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu au ke tali mai mu’a ‘a e fo’i fehu’i ko eni. Ko ‘eku fo’i fehu’i pē kuo ‘osi *activate* ‘a e *process* ‘o e *VONC*. Kapau te ke tali ‘ikai, holomui ‘eku fakakaukau. Kapau te ke tali ‘io ‘o fakatatau ki he mata’itohi ‘oku ‘omai ‘i he (2) ‘o e 84(f) pea toki hoko atu ‘eku fakamalanga Sea mālō.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea fekau'aki mo e kupu 50(a)(2)(c) & kupu 84(f)(2)

'Eiki Sea: Hou'eiki te u kole ki he Kalake ke 'ohake 'a e kupu 50(a)(2)(c) 'o e Konisitūtone. 'A ia ko e kupu 50(a)(2)(c) kuo pau ke ma'u 'e he Palēmia 'a e lakanga kae 'oua kuo pekia, fakafisi, pē kuo fakata'e'aonga'i hono fakanofu hili hano fakangata 'ene hoko ko ha Fakafongonga kuo fili 'i ha 'uhinga kehe ange mei hono veteki 'o e Fale Alea. 'A ia ko e kupu ko eni na'a tau fanongo pē 'aneuhu ki he fakafisi mai 'a e Palēmia 'o fakatatau ki he kupu 50(a). 'Omai leva 'a e kupu 50(a) ke fakafehoanaki 'aki 'etau Tohi Tu'utu'uni ...

<004>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Sea: ... kupu 84(f)(2). 'A ia ko e kupu ko eni kuo pau ke fakahoko 'a hono alea 'o ha Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmiá 'o 'ikai ko ha toe 'asenita kehe 'i he taimi 'e fakahū ai ha fokotu'u pehē ki he 'asenita 'a e Fale Aleá kae 'oua leva ke mahino 'a e tu'utu'uni aofangatuku ki he fokotu'ú.

'A ia ko e me'a ko ē 'oku 'omai ko ē 'e Tongatapu 7 ko 'ene fehu'ia, 'uluakí pe kuo fokotu'u 'a e Fokotu'u ko eni ke Pāloti'i ke Fakamālōlō'i e Palēmiá 'i he Fale Aleá pe 'ikai. Ko e tali nounou ki aí 'oku te'eki ke fakakakato 'a e *process* ko iá 'o makatu'unga ia 'i hono fakakau he 'asenitá ka na'e te'eki ke tau a'u tautolu ki hono lau 'uluakí pe ko hono lau. 'A ia 'oku kei fakakakato 'a e kupu fika 84(f)(2) fiema'u ke lau, te'eki ke tau a'u ki ai. Ua ki aí mālohi ange 'etau Konisitūtoné 'a e kupu 50(a) kupu si'i (2)(c) 'a ia kuo 'osi fakapapau'i he 'aho ni 'i he tohi tali mei he 'Ene 'Afió, kuo fakafisi e Palēmiá.

'A ia ko e makatu'unga 'e ua 'oku hoko atu ai 'etau ngāué. 'Uluakí, 'oku 'osi kakato e tu'utu'uni e Konisitūtoné ki he *process* hono fakafisi e Palēmiá. Uá ko e ngāue ke tukuhifo e Palēmiá 'oku *mute* he taimi ni, pe ko hono fakalea 'e tahá 'oku fakata'e'aonga'i leva koe'uhí 'oku pulia e tāketi na'e 'uhinga ki ai e fokotu'ú, mate leva ia. 'A ia ko hono faka'uhinga fakalao eni Hou'eiki 'oku ou tui pē 'oku mahino atu 'a e me'a 'oku ou 'uhinga atu ki aí. Me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fakamālō atu au Sea. Ko e fokotu'u pē eni ia he 'oku kehekehe 'a e fakalea ko ē 'oku ke 'omaí mo e fakalea ko ē 'oku 'omai he kupu 84(f)(2). Ko e fakalea ko ē 'oku 'omai he 84(f)(2) taimi 'e fakahū ai ha fokotu'u pehē ki he 'asenitá, 'ikai ke talamai e taimi 'e lau aí taimi 'e tipeiti aí, taimi 'e tali aí. Ko e fokotu'u ko ē he 'asenitá 'oku ou lau 'e au Sea 'oku ne *activate* leva e fo'i *process*, ko e fo'i *process* ko iá 'oku pau, kuo pau ke fakakakato. Kapau te tau *hang* ai e fo'i *process* ko iá ko e 'asenita ko ē 'o e fakafisi mo e tali 'Ene 'Afió fo'i 'asenita kehe ia. Ka 'oku ou 'ohake pē au Sea ke fakatokanga'i ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga pē au ki aí ke tau *pay attention* ki he fanga ki'i *particulars* pehē ke liliu ki he fo'i *Vote of No Confident* hoko ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7, fakatokanga'i au e me'a 'oku ke tokanga ki aí.

Paula Piveni Piukala: Ko ia mālō Sea.

'Eiki Sea: Kae kehe 'e kei tukulolo pē pelulā 'a 'etau Tohi Tu'utu'uni ki he kupu 50(a). 'E 'ikai ke lava hetau Tohi Tu'utu'uni mo 'etau founa ngāué 'o fakasi'isi'i pe fakata'e'aonga'i 'a e fakafisi 'a e Palēmiá 'a ia 'oku makatu'unga ai 'a e toenga 'etau 'asenitá. 'Oku ou

fakatokanga'i e me'a 'oku ke tokanga ki ai ka 'i he taimi tatau pē te tau tukulolo ki he tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. 'Oku 'ikai ko ha, ko ha, 'oku 'ikai ko ha'aku 'ohake 'e au eni ko e 'uhingá ke u fakakikihi ki he Feitu'u na Sea. Ko 'eku 'ohake au eni ke fai hano *clarify* he ko e kupu Konisitūtone pē mo e kupu 50(b) ko e kupu Konisitūtone pē. 'Oku fakaivia 'e he kupu 50(b) 'a e Tohi Tu'utu'uni mo e founa ngāue ko íá.

'Eiki Sea: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'osi 'omai pē ai.

Paula Piveni Piukala: Tongatapu 7.

'Eiki Sea: Ka ko e 50(a) ē.

'Eiki Sea: Ko e kupu 50(b) 'oku ne hanga 'e ia 'o *assume* 'oku mo'ui e kupu 50, kupu 51 fekau'aki pea mo e Palēmiá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia ke fana'i he 50(b) 'i he 50(a) 'a ia 'oku ta'e'uhinga leva e 50(b) ia ko e 'uhinga 'oku to'o ai mei he 'asenitá.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fakamālō atu au Sea. Ko e *purpose* pe ia ke tau ma'u tatau ka ko u fakamālō atu au, mālō Sea. Ka ko e *issue* pē, 'io.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea faikehekehe kupu 50(a) & kupu 50(b)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e 50(a) fekau'aki ia mo e Palēmiá, 50(b) fekau'aki mo e Palēmiá. Ko e (a) fakahū mai e Palēmiá, (b) ko 'etau vouti ke tuku ki tu'a e Palēmiá. 'O kapau 'oku fakafisi mai e Palēmiá he (a) ko 'ene 'osi ia e (b) 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ke tau ngāue ki ai. Pea nau 'osi kamata 'aneuhu 'aki 'eku fakamalanga ki he fakahokohoko mo e ivi 'a e laó, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku fakafekiki mai ki ai 'etau Tohi Tu'utu'uni, pule pē Konisitūtoné. ...

<001>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Sea: ... pea ko ia ai 'oku 'ikai ke tau lava 'o fakahalaki e me'a kuo 'osi mokoiki ki ai 'Ene 'Afió na'e lau kakato atu, ko e toki 'osi pe eni hono laú. 'A ia kapau 'oku mahino e me'a ko íá Hou'eiki, tu'u ma'u pe e 'asenita na'á ku 'osi fakamatala atú 'aho 'e 14, 'i loto e 'aho 'e 10 te u fanongonongo atu ke 'omai ho'omou fokotu'ú. 'Eiki Nōpele Tongatapu me'a mai.

Tokanga Nōpele Tongatapu 2 ke 'omai ha Kapineti Fakataimi koe'uhí kuo fakafisi e Palēmiá

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’ú na Sea, Sea ‘oku ‘ikai ke fakakikihi ha fa’ahinga me’a ka ko ‘eku kole pe ‘e au ke fakamaama mai. Mahino kuo tali ‘a e fakafisi ‘a e Palēmiá, ko kinautolu ‘i mu’á ko e fili ‘e he Palēmiá. Ko e fo’i ‘aho ko eni ‘e 14 ‘oku tuku maí, ko hai ‘oku taki ‘a e Pule’angá he fo’i taimi ko iá. Ko e me’á pea kole ki he ‘Ene ‘Afió ke ‘omai ha Kapineti fakataimi ‘i he lolotonga e taimi ko iá.

‘Oku ‘ikai ke mahino ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakama’ala’ala e me’a ko iá ‘oku hoko, fakahoko mai pe foki ‘i he 50(A) (C) ka ‘oku ‘ikai ke fakamahino ai. Ka ‘o kapau ‘e mālōlō pe ko e fakafisi ko hai leva ‘oku taki ‘i he Pule’angá? ‘E tuku pe ke nau, he ko u fakatokanga pe Sea he na’e ‘i ai e me’a ‘i he kuohilí na’e hoko ka koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo atu ko e natula ‘o e tangatá ‘oku faiangahala pe. Ka koe’uhí ko e ngaahi naunau ‘oku ‘ia nautolú ko e fo’i ‘aho ‘e 14 ko iá.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tuku hake e ...

Lord Tu’ivakanō: Ke toki fakama’ala’ala mai Sea ...

‘Eiki Sea: Tuku hake e Lao Pule’angá, Kupu 18 (2). Hou’eiki ko e Lao ki he Pule’angá Kupu 18 (2) ko e Tokoni Palēmiá ‘oku pau ke ma’u mo ngāue’aki ‘e he Tokoni Palēmiá ‘a e ivi kotoa pe pea ‘oku pau ke ne fai ‘a e ngaahi fatongia kotoa pe ‘o e Palēmiá ‘i he taimi pe ‘e ‘ikai lava ai ‘a e Palēmiá ke ne fai ‘a e ngaahi fatongia ‘a hono lakangá koe’uhí ko ha’ane mama’o, mahaki’ia pe ko ha ‘uhinga kehe kae ‘oua kuo toe fai ‘a e Palēmiá hono ngaahi fatongia ko iá.

Ko e kupu pe eni ‘oku lave ki he taimi ko ē ‘oku ‘atā ai ‘a e lakanga ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmiá.

Lord Tu’ivakanō: ‘A ia Sea, ‘oku ‘uhinga ia kiate au ‘e kei lava pe ke fai hono fatongiá ‘oku ‘ikai ke pehē ia koe’uhí ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘i ai he ‘aho ní. Pea ko u tui pe ‘i he anga ‘eku tui fakapotopotó ‘i he fakataufolofola ki he ‘Ene ‘Afió ke ‘omai ha Kapineti fakataimi. Ko e ‘uhinga pe eni ia ‘i ha, pe ‘oku folau atu hangē ko ē ‘oku le’ole’o e me’á pea falemahaki ka ko e me’a ko ē ‘oku hoko he ‘aho ní ko ‘ene fakafisi ia ‘a’ana, kei laumālie lelei pe. Ko ia Sea ko e me’a pe ia ko u fiema’u ke ‘iló.

Veivosa Taka: Sea, tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea, tapu mo e ...

‘Eiki Sea: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ní, ‘Eiki Sea ko e me’a tatau pe eni na’e hoko kia kinautolu ‘i he taimi na’e pekia ai ‘a e Palēmiá na’e hoko atu pe ‘e Semisi Sika ‘a e le’ole’o ‘i he lao ko eni kuó ke me’a mai’akí ka na’e ‘ikai ke toe ‘i ai ha tu’unga pehē ia. Ko ‘eku ‘oatu pe eni he koe *precedent* eni pea fakataha pe ...

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Veivosa Taka: Pea mo e lao ko eni Sea, mālō.

Lord Tu’ivakanō: Fakamālō pe ki he fakama’ala’ala mai ko ē. Sea ka ko u, koe’uhí he ko u, na u ‘ilo’i lelei pe ngaahi me’a kuo hoko he ‘aho ko iá ‘a e ngāue’aki ‘a e ngaahi me’a naunau ‘a e Pule’angá ki he ngaahi me’a kehekehe na’e ta’efakalao. Ka ko ‘eku fakana’ina’i atu pe he koe’uhí ko e fo’i ‘aho ko ia ‘e 14 ko eni ‘oku tuku maí na’a fakapotopoto ke ‘omai ha taimi, ha

Kapineti fakataimi meí he ‘Ene ‘Afió koe’uhí ke, he ‘oku ‘ikai ko e fili eni ‘Ene ‘Afió, ko e fili ia ‘a e Palēmiá. Kuo *out* e Palēmiá pea ‘oku tonu ke nau *out* mo nautolu, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki pe ke u toe ‘oatu pe. ‘Oku ‘i ai e ‘a e *merit* ia e poini ‘oku ‘ohake ‘e he Nōpelé he ‘uhinga ko ení Sea. *This is a peculiar unusual situations.* He ko hono mo’oní hangē ko ‘eku laú ‘o e, ‘e te tau lau nai e tali e fakafisi ke kakato e *process* ...

<006>

Taimi: 1425-1430

Paula Piveni Piukala: ... kuo ‘osi *execute* ka tau hoko he fo’i *process* ko ē ‘aho ‘e 48 *I mean* e houa ‘e 48. Pea kapau Sea ‘oku ou ‘oatu pē au e fakakaukaú pea kapau ‘oku ‘ikai ko ia, ko e tu’u ko ē ‘o e kupu 50 ‘a e tēpile ko eni ki he fakamālōlōo’i ki he fakafisi ‘a e Palēmiá pe ko e fili. ‘Alu angé ki he tēpilé, tēpile ‘i lalo ke u hanga ‘o ‘oatu ‘a e fakakaukau ko ení Sea ke tokoni he ‘oku hangē ko e fakalea e Nōpelé ‘oku tatali mai e kakaí, tatali mai ‘Ene ‘Afió. Ko e fo’i faka’atā ko ē ‘oku fai he laó ‘oku pehé ni Sea, ko e fo’i fakaleá ma’u ia ‘e he Sea Fakataimí ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 14 mei hono fakafoki ‘o e Tohi Tu’utu’uni pea ‘ikai ngofua ki ha Fakafofonga.

Kae kehe ko e poini ‘oku ou hanga ‘ohaké Sea ‘i loto he ‘aho ‘e 14 ‘a e ngaahi fokotu’u ko ení. ‘A ia ko e ‘aho ko e houa ‘e 48 Sea ‘oku fakapotopoto pe ia he anga ‘eku sió, kei ‘i loto pe ia. Ko ‘etau tali ko ē ke a’u ‘o, ‘oku fu’u lōloa ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘ohaké. He ‘oku natula kehe eni ia mei hono fokotu’u ha ‘osi ha fili lahi, natula kehe eni ka tau ngāue’aki pē fakapotopotó Sea. Ko ‘eku poiní kapau ko iá, kapau ko e taukave ko ē ‘oku faí ko e fo’i *scenario* eni ia ‘oku fo’ou ia ki he Falé ni ke lolotonga pē ko ē lele e fo’i *process* ko ē ‘oku hū he fihí e fo’i *process* ko ē pea ...

'Eiki Sea: 7 ‘oku ‘osi mahino ho poiní ‘a koe.

Paula Piveni Piukala: Ko ia mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou’eiki ko e me’a ko ení ‘oku ‘ikai ke tau filifilimanako hono lau e Konisitūtoné. ‘Oku ‘ikai ko ha *buffet* ke te hū atu pē ‘o fakalaka mei he *entrée* ‘o hangatonu ki he *dessert*. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē hono lau e Konisitūtoné. Ko e 50(a), 50(b) pea mo e kupu ko ē ‘oku hā ko ē he Lao ko ē ki he Palēmiá ‘oku ‘osi hā mahino mai pē ai ‘ene halafononga. Ko e taimi pē ‘oku tau ngāue’aki ai e kupu 50(b) ki he *Vote of No Confident* ‘oku ngāue ai e toenga e 50(b) ki he houa ‘e 48. ‘Oku ‘osi hinehina ‘uli’uli mai pē he Konisitūtoné makatu’unga he ngāue’aki ‘e he ‘Eiki Palēmiá ‘a e kupu 50(a) kupu si’i (2)(c) kuo fakafisi mai, tu’utu’uni pē ‘a e kupu ko iá ke tau foki ki he *schedule* ‘a ia ‘oku ngāue’aki, hili ‘a e fili lahi. ‘A ia ko e *schedule* ‘oku pau ke tau muimui ki ai ‘oku ‘ikai toe si’i hifo he houa, ‘i he ‘aho 14 hono fanongonongo atu ke ‘omai homou fokotu’ú. He ‘ikai ke lava ke tau ‘omai e houa ‘e 48 ko ē ‘i he *Vote of No Confident* ‘o fakapipiki ki he *schedule* ko ē ‘oku ne tu’utu’uni mai ‘oku ‘aho ‘e 14 ‘a hono fanongonongo atu ke ‘omai homou fokotu’ú.

Mahino kia au ‘oku ‘i ai ‘a e tō kehekehe heni pea mo e ta’efalala he Pule’anga ‘oku toé makatu’unga he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Tongatapú na’ a pehē ‘oku toe hanga ‘e he Kapineti ‘oku le’ole’o ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá ‘o fai ha’ane ngāue pango ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 14 ‘oku tuku atu ke ‘omai homou fokotu’ú. Ko e kole ko ē ki he ‘Ene ‘Afió, Hou’eiki ko

‘Ene ‘Afió ko e Tu’i ka ‘oku tau fonua faka-Konisitūtone ko e Tu’i faka-Konisitūtone. ‘E kei taliui pē ‘Ene ‘Afió ki he Konisitūtoné pea ‘i he anga ko ē ‘eku vakaí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kupu ‘i he Konisitūtoné te ne hanga ‘o fakaivia’i ‘Ene ‘Afió ke tukuhifo e Kapinetí tukukehe pē hono *dissolve* pe tukuhifo kātoa e Fale Aleá. Ko e taimi pē ‘e toki tuku ai kau, ‘a e Kapinetí ki tu’a fakatatau ki he Konisitūtone ko e taimi ko ē ‘oku fakamālōlō’i e Palēmiá ‘o fakatatau ki he kupu 50 (b).

Ko e fakafisi ko ē ‘a e Palēmiá ‘i he kupu 50(a) ‘oku tu’uma’u pē fatunga ko eni ‘a e Kapinetí pea ‘oku tau foki leva ki he Lao ‘a e Pule’angá ‘o Le’ole’o leva ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá. ‘Oku ‘osi mahino e ‘ū me’a ko iá Hou’eiki, ‘ikai ke tau lava ‘e tautolu hetau feme’a’aki he efiāfi ni ‘o fulifulihi mo liliu e Konisitūtoné. Ko e me’a ia ke tau toki fakakaukau’i ‘a mui ‘i hano fakalelei’i ‘etau laó koe’uhí ‘oku te’eki ke hoko ha me’a pehé ni. Ko e fuofua taimi eni kuo hoko ha me’a pehé ni pea ‘oku tau fakatokanga’i ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a ‘a e mālohi’anga mo e vaivai’anga ‘etau Konisitūtoné he ‘ahó ni. Ko e me’a ia ‘a e Fale Alea ‘a mui ke ne toki hanga ‘o fakatonutonu ‘etau halafononga ka ‘oku tau fakatokanga’i he ‘ahó ni ‘oku ‘i ai e ngaahi mataivaivai ke tau toki saupulu ‘amui. Ka ‘i he ‘ahó ní tau taliui kakato ki he Konisitūtoné pea ko e me’a ia ‘oku tu’utu’uni he Konisitūtoné, kapau ‘oku me’a mai he Konisitūtoné ‘aho ‘e 14, tau ‘aho ‘e 14, ka me’a mai houa ‘e 48 tau houa ‘e 48.

‘Oua te mou filifili e Konisitūtoné ‘o lau filifilimanako, ‘oku ‘ikai ko ha founa ia ke fa’u ai ‘etau laó, ‘oku ‘ikai ko ha founa ia ke fakahoko ‘aki ‘etau ngāué ‘i Fale Aleá ni. Ngata ia Hou’eiki. Te u toloi e Falé ki he ‘aho 24 ‘o Tīsemá, mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi aipē he ‘Eiki Seá, Lord Fakafanua.)

<001>